

POZŮSTATKY PLUŽINY ZANIKLÉ STŘEDOVĚKÉ VSI CRKÁŇ NA PARDUBICKU

Petr VOREL

Ves Crkáň na Pardubicku představuje z hlediska lokalizace zaniklých osad poměrně vyjímečnou situaci: Je doložena v písemných pramenech ještě v době, kdy existovala, můžeme přibližně datovat její zánik a z hlediska onomastického máme k dispozici tolik dokladů, že by určení její někdejší polohy nemělo činit větší těžkosti. Přesto jsme dosud bližší polohu této zaniklé obce neznali a starší literatura v tomto směru není příliš přesvědčivá. Základní, byť nepřesné, informace o zaniklé obci Crkáň byly publikovány v místopisné části obsáhlé regionální vlastivědné encyklopedie z první čtvrtiny 20. století.¹⁾ V úvodu místopisné pasáže, věnované Crkáni, lokalizuje F. K. Rosůlek zaniklou obec slovy: „*Crkáň, ves pustá mezi potůčkem Crkáňským, Labem a obcí valskou (sv.)*“.²⁾ Samotný text se týká obecnějších historických souvislostí, až na závěr pasáže autor dodává „*Větší část Crkáně připojena k Valu*“.³⁾ Tuto lokalizaci bez jakékoli úpravy převzal později František Roubík.²⁾

Nové informace k lokalizaci zaniklé vsi přinesl až archivář Zdeněk Bičík, který (narozdíl od předchozích autorů) znal některé prameny z pardubického velkostatkového archivního fondu a především objevil listinu krále Ludvíka z roku 1524, ve které je v souvislosti s udělením silničního mýta pro nedalekou ves Valy zmíněna stavba hatí „u Crkáně“. Tyto údaje shrnul Z. Bičík do krátké materiálové studie z roku 1970,³⁾ ke které připojil i jednoduchý schematický nákres prostoru východně od města Přelouče. Předpokládanou polohu zaniklé vsi nelokalizoval přesně, vyslovil se však

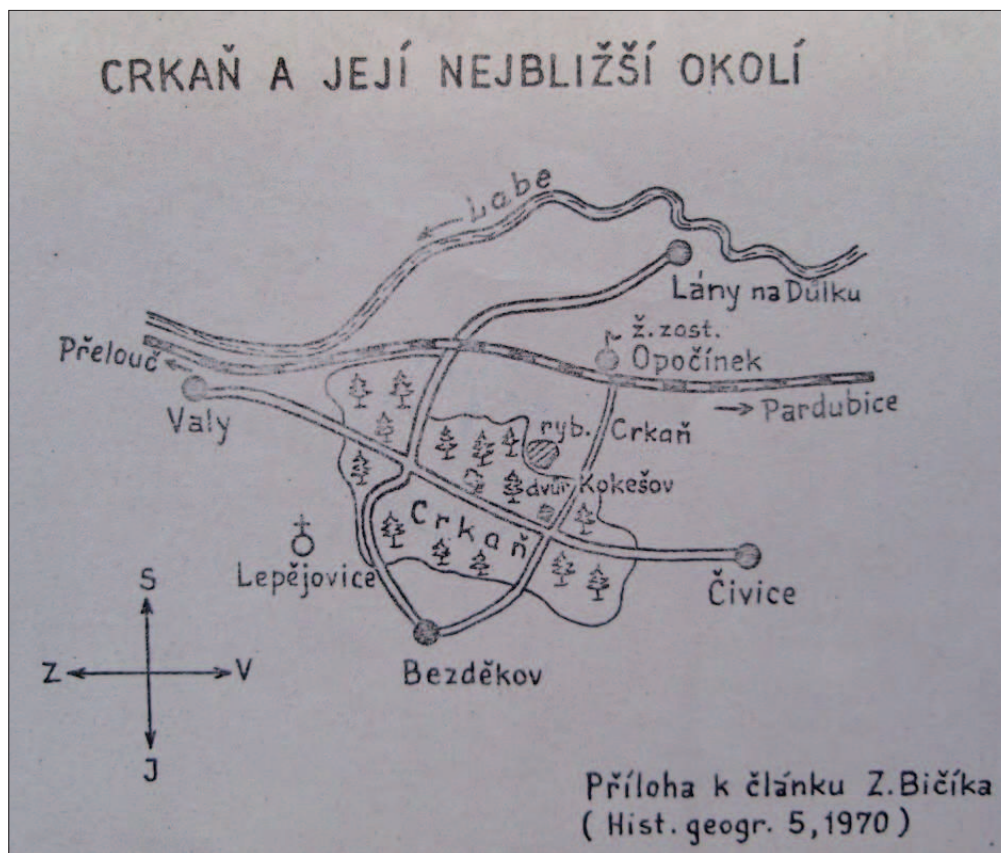
1) ROSŮLEK, F. K. (red.): *Pardubicko – Holicko – Přeloučsko*, III, Pardubice 1906–1929, s. 29–30.

2) ROUBÍK, F.: *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách*, Praha 1959, s. 115.

3) BIČÍK, Z.: *Zaniklá ves Crkáň u Přelouče*, *Historická geografie* 5, 1970, s. 99–103.

Prostor mezi obcemi Valy, Opočíněk a Bezděkov (východně od města Přelouč) na mapě Okresu Pardubice z roku 1869. Na mapě jsou výrazně vyznačeny terénní nerovnosti i rozsah zalesnění a poloha Crkanského rybníka, jehož existence byla ve starší literatuře mylně spojována se zánikem obce Crkáň. Ještě na této mapě je také správně lokalizováno dodnes „živé“ užívání pomístního jména „na Crkáni“ (zde chybně „na srkani“), které je na současných katastrálních mapách uváděno zcela chybně (např. pro oblast valského hřiště).

Situacní nákres ke studii Zdeňka Bičíka v časopise Historická geografie z roku 1970. Autor situoval polohu zaniklé vsi do prostoru v okolí rybníka Crkaňského a dvora Kokešov mezi Bezděkovem a Opočínkem.

pro její pravděpodobné umístění „...do poměrně značně velkého prostoru daného trojúhelníkem Bezděkov, Valy a Lány na Důlku. Osobně bych se z hlediska formace terénu klonil asi do prostředku tohoto prostoru...“. To je však vymezení skutečně jen velmi obecné, které při hledání původního umístění sídelního jádra zaniklé vsi nebylo prakticky použitelné.

Otázce možné přesnější identifikace polohy této zaniklé vsi jsem se před dvěma desetiletími stručně věnoval na stránkách tohoto časopisu v rámci širší historické studie o vývoji pozemkového majetku olomouckého biskupství, situovaného ve východních Čechách.⁴⁾ Díky dobré znalosti místní situace⁵⁾ jsem již v té době předpokládal, že v rozlehlém lesním porostu

4) VOREL, P.: *Česká léna olomouckého biskupství ve 12.–16. století*, Východočeský sborník historický 1, 1991, s. 49–106, zde zvláště s. 93, pozn. č. 8.

5) VOREL, P.: *Z dějin Valů nad Labem a blízkého okolí – Část první aneb Svědectví starých pergamenů*, MNV Valy 1983, kapitola „Crkaň“ na s. 20–23.

v této oblasti je možné identifikovat fyzické pozůstatky plužiny této zaniklé vsi. Taková situace, kterou máme dobře dokumentovánu z výše položených oblastí Čech a Moravy,⁶⁾ je v úrodném Polabí doložitelná pravděpodobně jen zcela výjimečně. Pokud je mi známo, tak z východočeského Polabí dosud žádný případ identifikace konkrétních fyzických pozůstatků plužiny zaniklé vsi publikován nebyl, takže pro širší srovnání můžeme použít jen výsledky výzkumu ze vzdálenějších domácích oblastí.⁷⁾ Proto jsem považoval za vhodné daný případ skutečně podrobně ověřit, což ovšem předpokládalo provést poměrně náročný rozbor plužin všech okolních obcí, které svými katastry do sledované oblasti zasahují, tedy Valy nad Labem, Veselí, Bezděkov a Opočíněk. Situace byla o to složitější, že se v daném prostoru (a relativně blízko od sebe) nalézaly dvě zaniklé vsi, tedy sledovaná Crkáň (zaniklá již na sklonku středověku) a Lepějovice (částečně zatopená rybníčním dílem kolem roku 1530 a definitivně zaniklá roku 1720). Teprve po přesném rozboru této širší situace a vymezení jasně doložených historických plužin okolních obcí, bylo možné umístění intravilánu zaniklé Crkáně výrazně zúžit. Následný další výzkum dochovaných písemných a mapových pramenů (předchozím autorům zčásti zcela neznámých) a vyhodnocení dochované terénní situace umožnily nejen přesněji lokalizovat samotné sídelní centrum zaniklé vsi, ale také identifikovat v dnešním terénu i pozůstatky její původní plužiny. Považoval jsem proto za vhodné shrnout problematiku identifikace zaniklé obce Crkáň v rámci této samostatné studie, neboť podle mého názoru tato případová studie

6) ULČÁK, L.: *K Vývoji plužiny do konce 16. století*, Československá etnografie 8, 1960, s. 139–166; V obecnějších souvislostech viz ŠTĚPÁNEK, M.: *Plužina jako pramen dějin osídlení*, Československý časopis historický 15, 1967, s. 725–746; 16, 1968, s. 247–274; základní metodickou práci pro domácí prostředí stále zůstává obsáhlejší studie, kterou před třemi desetiletími zveřejnil ČERNÝ, E.: *Zaniklé středověké osady a jejich plužiny*, Praha 1979.

7) Ze starších prací viz např. BORÁK, F.: *Vývoj půdorysu Bánova a jeho plužiny*, Slovácko 7, 1965, s. 111–120; ČERNÝ, E.: *K lokalizaci zaniklých středověkých osad a jejich plužin v lesích a polních prostorách Dražanské vrchoviny*, Archeologia Historica 7, 1982, s. 253–264; VERMOUZEK, R.: *Plužina jako datovací pomůcka*, tamtéž, s. 265–276. Nejvýznamnější analytickou studii z posledních let (provedenou v rámci kontinuálního osídlení) publikoval DOHNAL, M.: *Historická kulturní krajina v novověku (Vývoj vsi a plužiny v Borovanech u Bechyně)*, Praha 2003. Bohaté zkušenosti s analýzou vývoje plužiny jedné konkrétní lokality zúročil též autor o něco později v obsáhlejší práci, zahrnující rozsáhlejší oblasti jižních Čech, viz DOHNAL, M.: *Vesnická sídla a kulturní krajina na Táborsku v 15.–19. století*, Praha 2006. Začlenění analýzy vývoje plužiny do širších souvislostí též viz GOJDA, M.: *Archeologie krajiny (Vývoj archetypů kulturní krajiny)*, Praha 2000, s. 187–190.

představuje i z hlediska metodického zajímavý případ relativně dobře pramenně dokumentovatelného postupného dělení původního katastru zaniklé středověké vsi mezi několik sousedních lokalit.

První písemná zmínka o Crkání pochází z roku 1389. Tehdy byl v soupise leníků olomouckého biskupství uveden v rámci jezbořického distriktu i Hertvík z Lepějovic.⁸⁾ Jeho léno kromě dvora a sídla ve vlastních Lepějovicích a dalších náležitostí obsahovalo i roční úrok ve výši 2 kopy bez 10 grošů (tj. 110 grošů) v lokalitě, uvedené v tomto latinském textu jako „Czirkan“: „*It[em] h[abe]t in Czirkan ii sex[agenas] gr[ossorum] ce[n]sus mi[nus] x gr[ossorum]*...“. Nepochybně šlo o popisovanou Crkán, s níž později též zaniklé Lepějovice⁹⁾ svými pozemky sousedily. Součástí Hertvíkova léna pak vedle zmíněné peněžní renty z Crkáně tvořil poplužní dvůr a sídlo (později zmiňované jako tvrz) v Lepějovicích, mlýn a polovina podacího práva tamtéž; z nedalekého Bezděkova k Hertvíkovu lénu náležel roční úrok 20 grošů a dva dny ženné roboty.

Zmíněná suma 110 grošů by mohla odpovídat peněžní rentě z jednoho velkého rustikálního dvora či několika menších, z těchto pramenů však není zřejmé, jaké vlastně bylo majetko-právní postavení samotné vsi a zda toto úrokové léno představovalo celou rentu, odváděnou crkáňskými hospodáři pozemkové vrchnosti. Hertvík teoreticky mohl v rámci svého lenního závazku pobírat úrok z jinak alodní vsi, neboť úroky se v této době běžně prodávaly, aniž by muselo dojít ke změně vrchnosti. Součástí Hertvíkova léna byl úrok z Crkáně ještě v letech 1391 a 1393, kdy je zmiňován v rámci rodinných majetkových hromadnických smluv; ani z nich však nevyplývá, komu vlastně Crkán (či její jednotlivé části) vlastně patřila.

8) Zemský archiv v Opavě, fond lenní dvůr Kroměříž, kn. č. 3 (Desky manské kroměřížské II), fol. 19a; edici tohoto seznamu biskupských leníků LECHNER, K. [ed.]: *Die ältesten Belehnungs- und Lehensbücher des Bisthums Olmütz*, Brno 1902, část I, s. 17. Fotokopie tohoto zápisu o příjmech Hertvíka z Lepějovic v podobě roční peněžní renty ze vsi Crkán viz Vorel, *Česká léna*, s. 59. Vývoj majetku olomouckého biskupství ve východních Čechách v pozdním středověku v širších souvislostech analyzoval TEPLÝ, J.: *Feudální pozemková držba v předhusitském Chrudimsku*, Pardubice 1997 (Východočeský sborník historický – Supplementum VII), s. 151–158 „Jezbořický biskupský distrikt“.

9) BIČÍK, Z.: *Zaniklá obec Lepějovice*, Sborník prací východočeských archivů 2, 1972, s. 227–240; přesněji k dějinám této lokality viz VOREL, P.: *Selské grunty a rody v zaniklé obci Lepějovice*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka 16, 1981, č. 7–8, s. 164–168; osvětlení konkrétních příčin zániku této vsi a přesná datace (1720) též viz VOREL, P.: *Z dějin Valů nad Labem a blízkého okolí – Část třetí aneb Sedláci a chalupníci*, MNV Valy 1987, sv. 2, s. 79–84.

Někdy okolo roku 1414 olomoucký biskup zastavil spolu s několika vesnicemi v okolí Jezbořic mimo jiné i Crkán Jindřichovi Lacmbokovi z Chlumu.¹⁰⁾ O tomto převodu víme až z mladších pramenů, neboť s odkazem na Lacmbokovu zástavu biskup Pavel z Miličina zmíněné vsi v témže rozsahu znovu zastavil počátkem čtyřicátých let (1441)¹¹⁾ Mikulášovi Bochovcovi z Bochova. Rozsah této zástavy biskup několikrát upravoval; jednalo se vlastně o dva zástavní akty, jednak na samotnou ves Jezbořice s poplužním dvorem a dalším příslušenstvím, jednak na ostatní vesnice a území, patřící k biskupskému „jezbořickému újezdu“ (krom samotných Jezbořic). Pro určení vazby na starší předhusitskou zástavu Jindřichovi Lacmbokovi z Chlumu je nejdůležitější zástavní listina z 16. dubna 1442, dochovaná v originále. V seznamu zastavených vsí je zmiňována i Crkán jako ves existující, nikoli zaniklá.¹²⁾

Určitý problém v interpretaci obsahu těchto listin však představuje skutečnost, že rozsah majetku není blíže vymezen. Uvádí se jen výčet jmen lokalit s tím, že k zástavě patří vše, co zde olomouckému biskupství odedávna náleželo. Ani v tomto případě tedy není možné rozhodnout, zda do oné zástavy spadala Crkán celá, neboť u žádné z obcí není rozdílu ve formulaci rozsahu příslušnosti k zástavě, přestože některé z nich v té době prokazatelně k biskupskému majetku nepatřily celé (např. Lány na

10) VOREL, P.: *Česká léna*, s. 64, historická rekonstrukční mapa „Jezbořický distrikt na přelomu 14.–15. století“.

11) Text zástavního listu na jezbořické zboží (krom samotných Jezbořic), dochovaný v perněstejském kopiáři z počátku 16. století, publikoval DVORSKÝ, F. [ed.]: *Listinář pana Viléma z Pernštejna z let 1304–1521* (část I., 1305–1501), in: *Archív český XVI*, Praha 1897, odd. C XXII, s. 73–560; zde č. 49 na s. 105–106 „List na zboží Jezbořické Mikulášovi Bochovcovi od biskupa Pavla Olomúckého“ ze 7. 7. 1441. Regest téhož viz též PALACKÝ, F., [ed.]: *Diplomatář pana Viléma z Pernštejna*, in: *Archív český VI*, Praha 1872, odd. E VII, s. 495–547, zde č. 31, s. 499.

12) Zemský archív v Opavě, fond Lenní dvůr Kroměříž, sign. S I a 17. Plný text této listiny jsem zveřejnil v edici, viz VOREL, *Česká léna*, s. 103–104. Zmínka o Crkání uvedena takto: „... zboží kostela našeho olomúckého, kteréž v Čechách máme a nebožtík pan Jindřich Lacenbok v zástavě od našich předkův do dvou životů zapsané držal jest a po jeho i druhého života smrti na nás správně jest spadlo... to svrchupsané zboží a vsi, jmenovitě Bezděkov ves, Crkán, Opočeň na háji, Opočenec malý, Lány, Barchov, ty všecky vsi i to všecko zboží i to všecko, což jest k Jezbořicím slušalo a což jest nebožtík pan Jindřich Lacenbok držal...“. Edici zástavní listiny na samotné Jezbořice z 21. června 1442 (také s odkazem na původní zástavu Lacembokovu) publikoval již PALACKÝ, F. [ed.]: *Zápisy panství pardubského od roku 1357 do 1536*, in: *Archív český IV*, Praha 1846, odd. C X, s. 173–229, zde č. 4 na s. 177–178.

Důlku). Stejným volně vymezeným způsobem jsou formulovány i další převody z třetí čtvrtiny 15. století, kdy se tento zástavní majetek dostal od rodiny Bochovců do držby minsterberské.¹³⁾ Protože formálně zachovávaly kontinuitu předcházejících zástav přímo na sebe navazujících již z doby předhusitské (1414), resp. od roku 1442, nebylo nutné formulaci jejich obsahu měnit.

Jiná situace nastala ve chvíli, kdy kníže Jindřich Minsterberský jezbořickou zástavu prodal roku 1488 Václavovi Žehušickému z Nestajova. Prodej byl proveden bez jakýchkoli ohledů na zástavní charakter majetku a byl vložen do českých desk zemských. Jindřich Minsterberský si pouze vymínil možnost zpětné výplaty do tří let, kterýžto akt pak realizoval Vilém z Pernštejna roku 1491 (ten také upravil do původní podoby právní vztah s olomouckým biskupstvím, ve kterém Václav Žehušický vůbec nefiguroval).¹⁴⁾

Při vkladu do desk zemských roku 1488 však bylo třeba přesně specifikovat, co prodávaný majetek obnáší. Teprve tento vklad do desk zemských je prvním přímým pramenem, přinášejícím nám také doklad o tom, že ves Crkáň byla v době převodu pustá („...item ves pustú Czrkanie...“).¹⁵⁾ Další mladší prameny, hlásící se k původnímu majetko-právnímu vztahu (kdy byl majetek deklarován jen jako zástava od olomouckého biskupství), zachovávaly starou obecnou formu výčtu majetku. Proto i v pramenech tohoto charakteru z mladší doby (roku 1500 a dokonce ještě roku 1536)¹⁶⁾ nalézáme i Crkáň, jako by šlo o ves stále existující, což však prokazatelně nebyla pravda.

13) DVORSKÝ [ed.]: *Listinář pana Viléma z Pernštejna*, č. 71, s. 127–128 (1454), č. 119, s. 166–167 (1467), č. 149–150, s. 184 (1473), č. 195, s. 210 (1479), č. 379, s. 324 (1488), 377, 380, 382, 542–543.

14) VOREL, P.: *Vývoj pozemkového majetku pánů z Pernštejna v 15.–17. století*, in: Petr Vorel [red.]: *Pernštejnové v českých dějinách* (Sborník příspěvků z konference, konané 8.–9. 9. 1993 v Pardubicích), Pardubice 1995, s. 9–75; zde tab. XVIII, č. 15–16 na s. 66. Edice převodní dokumentace na jezbořickou zástavu z roku 1491 viz DVORSKÝ [ed.]: *Listinář pana Viléma z Pernštejna*, č. 464 s. 377, č. 470, s. 380–381 a č. 474, s. 382.

15) Národní archiv Praha, fond Desky zemské větší, kn. č. 6, fol. A 24; edice viz EMLER, J. [ed.]: *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae II*, Praha 1872, s. 430.

16) DVORSKÝ [ed.]: *Listinář pana Viléma z Pernštejna*, č. 730, s. 542–543 (1500) a PALACKÝ [ed.]: *Zápisy panství pardubského*, č. 52–53, s. 227–229 (1536). Širší okolnosti a zvláštnosti obnovování perňštejnských práv na jezbořickou zástavu v letech 1500 a 1536 viz podrobně VOREL, *Česká léna*, s. 100–101 (pozn. č. 50).

Z dochovaných pramenů lze tedy usuzovat, že ves Crkán existovala ještě roku 1442 a zanikla před rokem 1488. Z událostí, které v regionu mohly být příčinou zániku vsi, připadá sice v úvahu Korvínovo vojenské tažení, jež zdejší kraj okolo roku 1464 značně zpustošilo, ale o výslovném zániku celých vesnic v této části Polabí bezprostředně v důsledku válek poděbradské doby nemáme k dispozici žádné prameny.

Ještě v prvních desetiletích 16. století byla Crkán z hlediska majetko-právního evidována jako někdejší ves, byť pustá a zaniklá. Okolo roku 1540 již z pramenů tohoto typu zcela mizí; naposledy je uvedena roku 1536 při výše citovaném obnovení zástavního práva k jezbořickému zboží pro syny Jana z Pernštejna. Její název přetrval jen v pomístních jménech.¹⁷⁾

Právě hledisko onomastické však bylo v případě Crkáně oním hlavním problémem, který způsoboval, že přes značné úsilí regionální historiografie bylo možné předpokládanou polohu zaniklé vsi vymezit jen velmi obecně v dosti rozsáhlém zalesněném prostoru o rozloze několika kilometrů čtverečních mezi dnešními obcemi Čívce, Opočinek, Bezděkov, Valy a Veselí.

Katastrální prameny 18. století nám nabízejí v případě Crkáně pestrou škálu možností, především fassé teresiánského katastru z roku 1713.¹⁸⁾ Podle ní nalzáme ve vsi Čívce rustikální pole s názvy „pod Crkáně“, „od štěpnice až k Crkání“, „od cesty k Crkání“, „od drah k Crkání“ a dokonce rozsáhlý blok (86 strychů užívaných a 20 strychů ladem ležících) dominikálních polí, nazývaných „na Crkání“.

Pozadu však nezůstávají ani další vsi v okolí.

Tak v Bezděkově se nalézalo nejen 3,5 strychu obecních pozemků, nazývaných „při Crkání“, ale dokonce rozsáhlý blok (celkem 104,5 provazce) vykloučeného lesa, pronajatého sedlákům, s názvem „na Crkání“. V blízkém Opočínku máme však doloženo také jak několik polí s názvem „za Crkání“, tak i opět přímo „na Crkání“. I v katastru vsi Lány na Důlku se nalézala pole, nazývaná „pod cestou crkánskou“ a „u rybníka Crkánského“, jenž ležel na hranici katastrů vsi Lány, Opočinek a Bezděkov.

S podobnými výsledky se setkáme při analýze pomístních jmen, zachycených v mladším Josefinském katastru (1785). Navíc nám tento pramen zachytil velké dominikální pole „Crkán“, lesy „na Crkání“ a Crkáňský

17) OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L.: *Pomístní jména jako důležitý faktor při určování a lokalizaci zaniklých osad*, Historická geografie 25, 1986, s. 255–267.

18) Národní archiv Praha, fond Tereziánský katastr, sign. TK Chrudimsko 1213, 1214.

potok v katastru vsi Valy,¹⁹⁾ pro níž srovnatelné údaje z počátku 18. století chyběly, neboť se jednalo o pozemky dominikální.²⁰⁾

Zmíněná pomístní jména, dosud v některých případech užívaná, kladou polohu zaniklé Crkáně do katastrů několika vsí. Tuto nesrovnalost se starší literatura snažila řešit buď pouhým široce pojatým vymezením polohy zaniklé obce do lesního komplexu v prostoru mezi citovanými vesnicemi, nebo přímo do prostoru Crkáňského rybníka.²¹⁾

Tato eventualita je zdánlivě nejlogičtější. Rybník nese jméno zaniklé vsi a je přímo na hranici katastrů vesnic, kde se nalézají pole s příslušnými pomístními jmény. Pokud však ony pozemky přesně lokalizujeme, dospíváme ke zjištění, že ony lesy a pole „na Crkáni“ jsou jak od rybníka, tak samy od sebe i několik kilometrů vzdáleny. Navíc Crkáňský rybník byl jen malým podtěrním rybníčkem, jehož budování nemohlo být příčinou zániku vesnice, jak je někdy uváděno jako chybná analogie s nedalekými velkými rybníčními díly pernštejnské éry o výměře mnoho desítek až stovek hektarů, v jejichž důsledku skutečně docházelo k zániku celých obcí.

Vysvětlení zmíněného teritoriálně široce rozprostřeného užívání pomístního jména „Crkáň“ na ploše mnoha kilometrů čtverečních nalézáme již v nejstarších pernštejnských urbářích pardubického panství z let 1506 a 1521.²²⁾ Ve starším urbáři je ještě vedena Crkáň jako pustá ves, ale v mladší verzi urbáře se již objevuje jméno Crkáň i v jiné funkci – jako označení lesa v prostoru mezi Opočínkem a Bezděkovem. Po zániku vsi a následné postupné ztrátě její někdejší existence z obecného povědomí zůstalo jméno Crkáň vázáno pouze na zmíněný les. Proto pomístní jména,

19) Jako „Crkáňský potok“ byla později označována i jiná menší vodoteč v katastru vsi Lány na Důlku, směřující od Crkáňského rybníka směrem k Lánům na Důlku. Jméno tohoto druhého potoka však se zaniklou vsí Crkáň nesouvisí a bylo druhotně odvozeno od lesa Crkáň. Tento drobný detail jen připomínám, protože bez znalosti konkrétní terénní situace nemusí být jasné, kterou z vodotečí má autor při popisu na mysli, viz např. TEPLÝ, *Feudální pozemková držba*, s. 156.

20) Národní archiv Praha, fond Josefský katastr, sign. JK 1372 (Valy).

21) BIČÍK, *Zaniklá ves Crkáň*, s. 100.

22) Státní oblastní archiv v Zámrsku, fond Velkostatek Pardubice (dále Vs Pardubice), knihy č. 1511–1512. Podstatná část nejstaršího urbáře, byť s nepřesnou datací a s vloženými pasážemi z urbáře mladšího, byla zpřístupněna v edici, viz DVORSKÝ, F. [ed.]: *Urbář panství Pardubického a Kunětickohorského založený po roku 1494*, in: *Archív český XX*, Praha 1899, odd. D XVIII, s. 375–458. Blíže k dataci tohoto pramene viz VOREL, P.: *Nejstarší urbář pardubického panství a jeho vypovídací hodnota o vývoji města Pardubic v letech 1506 až 1516*, Pardubice 1990, s. 4–11.

doložená v 18. století, není vůbec možné použít pro lokalizaci středověké vsi. Některá z nich vznikla zajisté až později v souvislosti s klučením lesa Crkáň – proto pole „u Crkáně“, „pod Crkání“, „na Crkání“ atd., proto i Crkáňský rybník. Chceme-li využít písemných pramenů pro lokalizaci zaniklé vesnice, je třeba analyzovat především nejstarší prameny, pocházející z doby, kdy ještě v obecném povědomí přetrvával pojem o dřívější existenci vsi Crkáň, a v nich pak pokud možno co nejpřesněji odlišit, zda je v uvedeném případě myšlena vesnice nebo les.

Zdánlivě jednoduchý obraz zániku Crkáně poskytují výše zmíněné nejstarší dva urbáře pardubického panství z let 1506 a 1521. Crkáň se stala součástí tohoto panství v rámci vyplacení minsterberské zástavy jezbořického újezdu (původního majetku olomouckých biskupů) Vilémem z Pernštejna již roku 1491. Ve starším z urbářů je Crkáň výslovně vedena v roce 1506 ve složce pustých a neosídlených zemědělských pozemků,²³⁾ a to takto:

Ves Crkáň pustá

Ta se na pastvy najímá.

Na tej pustině jest kus lesu obec[ního].

Tito rolí od Crkáně drží a dávají z toho plat o s[vatém] Havle jednu v rok:

Zálabák z Bezděkova kus rolí, platí o s[vatém] H[avle] 5½ g[roše]²⁴⁾

Rychtář odtudž z kusu rolí o s[vatém] H[avle] 8 g[rošů]

Jan z Opočna platí o s[vatém] H[avle] 5½ g[roše]

Suma úroku s[vat]o havelské[h]o 19 g[rošů]

Jména uživatelů crkáňských pozemků lze dobře identifikovat s hospodáři, zaznamenanými v „kmenové“ urbaniální evidenci příslušných vesnic.

23) Vs Pardubice, kniha č. 1511, složka „Znamenají se pustiny pro zboží Kunětické Hory a Pardubského panství, které kde jest a kdo které v čem drží a neb které se jak užívá“ od fol. 390; editovaný záznam pro Crkáň zde na fol. 396v. S nepřesnou datací zařadil tento text do své edice DVORSKÝ [ed.]: *Urbář panství Pardubického*, s. 451.

24) Míňeno „grošů českých“; evidence peněžní renty v této (hodnotnější) peněžní jednotce je specifikována hned v úvodu urbáře. K vývoji příslušné peněžní početní jednotky viz VOREL, P.: „Groše české“ a „groše míšeňské“ jako početní jednotky 15. až 18. století, in: E. Šimek (red.), *Dokumentace a prezentace dějin české mince a měny grošové doby v našich muzeích* (Sborník příspěvků ze semináře numismatiků – Pardubice 22.–23. října 1998), Praha – Pardubice 2002, s. 57–68.

Mes Crkan pustá

a Ta se na pastvy nagima
 a Vlady pustine gost kus Lesu obeg.
 Dnes volij od Crkane drzi a davagi sto
 ho plat o s havoie gednu vrob.
 a Zalabat z kradicoma kus volij pale ylati
 o s h vy of
 a vycetaz odud s kus volij o s h vni of.
 a Jan z oppoqna ylati o s h vy of.
 Summa vrbu vohavestle prini of

Záznam o využití pozemků pusté vsi Crkaň v urbáři panství Pardubice z roku 1506 (edice textu zde na s. xx).

V Bezděkově to jsou hospodáři Staněk Zálabákův²⁵⁾ a Havel Rychtář,²⁶⁾ v Opočni hospodář jménem Jan.²⁷⁾

Již v následném urbáři z roku 1521 přestala být Crkáň evidována mezi pustými obcemi jako samostatná jednotka (tj. jako ves, kterou by bylo možné v budoucnu obnovit)²⁸⁾ a crkáňská pole, ze kterých hospodáři platili vrchnosti pozemkovou rentu, byla rozepsána přímo k jejich „kmenovým“ gruntům. Podle těchto záznamů můžeme zvláště v případě Bezděkova věrohodně určit, u kterých gruntů byla crkáňská pole obhospodařována, i když oba záznamy (z let 1506 a 1521) jsou od sebe vzdáleny patnáct let.

V Bezděkově se jednalo o tyto hospodáře:²⁹⁾

Grunt „Zálabáka z Bezděkova“ (tj. Staňka Zálabákova) z roku 1506 je totožný s usedlostí o výměře $\frac{3}{4}$ lánu, kterou i v roce 1521 stále ještě držel Staněk Zálabákův. V roce 1521 do vrchnostenské pokladny odváděl „*týž z kusu roli na Crkáni jednú v rok při s[vatém] H[avle] 5½ g[roše].*“

Grunt „Rychtáře odtudž [tj. z Bezděkova]“ (tj. Havla Rychtáře) z roku 1506 je totožný s usedlostí, kterou v roce 1521 držel Blažek Kába (a po něm Jiřík Purkrábek, jehož jméno je do urbáře vepsáno na místě škrtlého jména Kábova). V roce 1521 Kába do vrchnostenské pokladny odváděl „*z kusu roli na Crkáni jednú v rok při s[vatém] H[avle] 8 g[rošů].*“

Vedle těchto dvou záznamů, které vcelku jednoznačně navazují na údaje o užívání crkáňských polí, evidovaných v předchozím urbáři, je v roce 1521 uveden v souvislosti s Crkání ještě bezděkovský hospodář Jan Hlávka, držitel usedlosti o výměře 1 lán $1\frac{1}{2}$ čtvrti (po něm na gruntu hospodařil sedlák jménem Jan Pavlík), který platil vrchnosti „*týž z rybníčku na Crkáni jednú v rok při s[vatém] J[irí] 8 g[rošů].*“

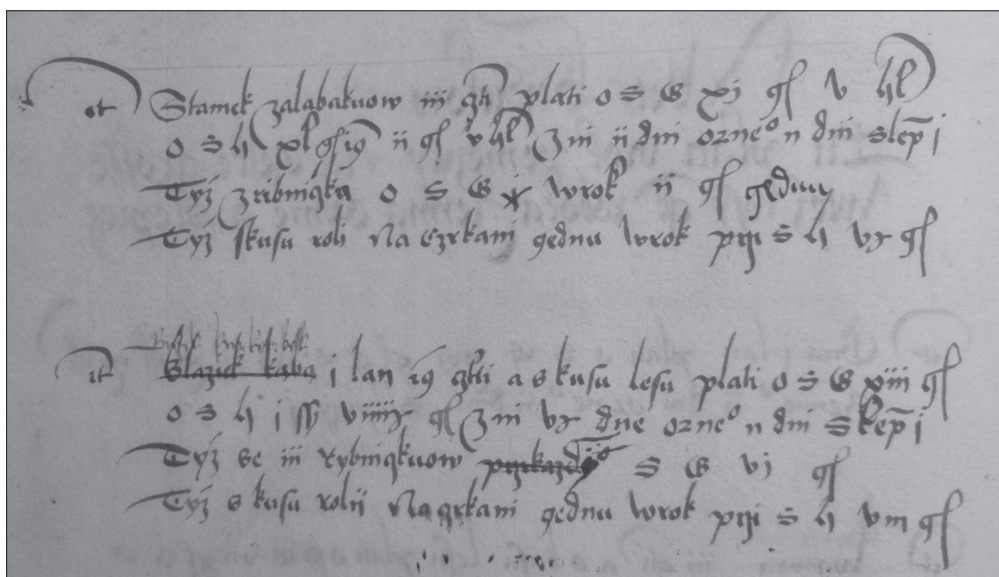
25) Vs Pardubice, kniha č. 1511, fol. 315; grunt o výměře $\frac{3}{4}$ lánu; peněžní renta o sv. Jiří 11 grošů 5 haléřů, o sv. Havle 42 grošů 5 haléřů, ženná robota 2 dni, orná robota 2 dni, naturální dávka 1 slepice; zvláště uveden plat z rybníčka o sv. Jiří 2 groše.

26) Tamtéž; grunt o výměře $1\frac{1}{4}$ lánu s kusem lesa; peněžní renta o sv. Jiří 13 grošů, o sv. Havle 1 kopa $9\frac{1}{2}$ groše, ženná robota $5\frac{1}{2}$ dne, orná robota 2 dni, naturální dávka 1 slepice; zvláště uveden plat z tří rybníčků o sv. Jiří 6 grošů.

27) Tamtéž, fol. 316; grunt o výměře $1\frac{1}{4}$ lánu (tj. 5 čtvrtí); peněžní renta o sv. Jiří 11 grošů, o sv. Havle 1 kopa 13 grošů, ženná robota 4 dny, naturální dávka 1 slepice.

28) Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 357–359 (v seznamu pustých vsí již Crkáň chybí).

29) Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 146–147v. Identitu gruntů dokládá naprostá shoda urbaniálních povinností se záznamem z roku 1506; připsány jsou navíc pouze crkáňské pozemky.

Záznam o užívání polností zaniklé Crkaně, uvedený přímo v urbariální evidenci dvou selských gruntů z Bezděkova v urbáři panství Pardubice z roku 1521.

V Opočínku se v urbáři z roku 1521 nalézá zápis, který se vztahuje k Crkáni, jen u jediného gruntu, který není totožný s usedlostí sedláka Jana z roku 1506. Crkáňské pozemky jsou uváděny u gruntu Řeháka Sokola (po něm držitelem sedlák Beneš), což byl z hlediska struktury urbariálních záznamů této vsi první grunt v pořadí, který v roce 1506 držel sedlák Sokol.³⁰⁾ Přípisek ke gruntu Řeháka Sokola v roce 1521 zněl: „...týž z louky a z Crkáni platí o s[vatém] J[iří] 10 g[rošů] a o s[vatém] H[avlu] též...“. Nejedná se však zřejmě o pozemky, držené k Opočni v roce 1506, protože stejný přípisek o urbariálním platu stejné výše za užívání louky (pouze bez zmínky o Crkáni) je uveden při tomto gruntu již k roku 1506.

Interpretace těchto urbariálních záznamů je na první pohled poměrně jednoznačná: Malé okrajové části původních crkáňských polí užívali ke svým gruntům hospodáři ze sousedních obcí Bezděkov a Opočeň (resp. dnešní Opočíněk),³¹⁾ zbytek původního katastru byl užíván jako pastviště

30) Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 150; grunt o výměře 1 lán; roční úrok svatojirský 16 grošů, svatohavelský 1 kopa 8 grošů, ženná robota 8 dní, naturální dávka 1 slepice.

31) Dnešní vesnici Opočíněk (již součást města Pardubice) historicky tvoří dvě samostatné lokality, a to původní relativně rozlehlá zemědělská ves Opočeň (nalézající se na výšině nad Labem) a malá rybářská osada Opočíněk (resp. Opočenek), ležící při labském břehu. Pernštejnské urbáře obě lokality uvádějí samostatně. Po katastrálním sloučení obce v 18. století se začal pro obě části společně užívat název „Opočíněk“.

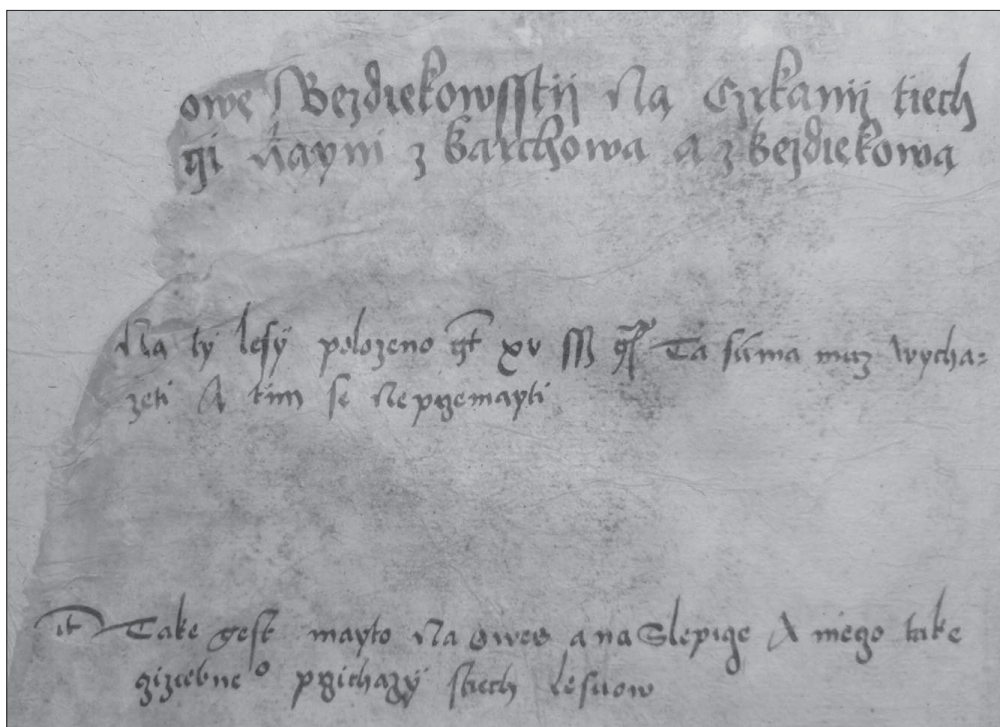
a částečně zalesněn, čímž splynul s vedlejším větším lesním komplexem,³²⁾ označovaným již v urbáři z roku 1521 „*lesové na Crkání*“.³³⁾ Proto byla poloha zaniklé Crkáně logicky kladena někam do prostoru lesa mezi Bezděkovem a Opočínkem, poblíž Crkáňského rybníčka. Svou logiku měla tato interpretace i v jisté sídelní kontinuitě, neboť přibližně v tomto prostoru, kudy také prochází pozemní komunikace ve směru Bezděkov-Lány na Důlku, byl v druhé polovině 19. století založen dvůr Kokešov.

Toto zdánlivě logické a jednoduché vysvětlení má ovšem jednu podstatnou slabinu: Další dochované písemné prameny, které máme k dispozici, tomuto vysvětlení neodpovídají. Navíc ani historické plužiny obcí Opočeň (Opočíněk) a Lány na Důlku neobsahují směrem na jih (k Bezděkovu) žádné anomálie, které bychom mohli interpretovat jako část pozemků zaniklé Crkáně, včleněnou do jiného historického katastru, stejně jako severní část plužiny bezděkovské.

Ze záznamů v urbáři pardubického panství z roku 1506, kde se ještě hovoří o vsi Crkán (byť pusté), totiž vůbec nevyplývá, že spolu s jezbořic-

32) Částečně mokřinatý, svažité a písčité prostor mezi Crkání, Opočínkem a Bezděkovem nebyl vhodný pro zemědělské obdělávání a byl souvisle zalesněn již v předhusitské době. Nelze tedy jednoduše konstatovat, že lesní komplex „Crkán“ vznikl zalesněním původní plužiny zaniklé obce. Výslovná zmínka o crkáňských lesích je obsažena již v textu jedné z dílčích zástavních listin na jezbořický statek z roku 1400: „...*Czrkani cum silvis ad bona Gestborzicz spectantibus...*“; viz BRANDL, V. [ed.]: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XIII*, Brno 1897, s. 37. V zástavní listině z roku 1441 je výslovně zmíněno, že součástí zástavy (do které patřila i Crkán) patří „*i s tiem lesem, ješto slove Bor*“, (viz pozn. č. 11). Jedná se tedy o doklad existence většího lesního komplexu (neboť stálo za to, zmiňovat jej v zástavních listinách zvlášť) ještě v době, kdy ves Crkán existovala. Kontinuita užívání označení zalesněné stráně i písčitého návrší mezi Bezděkovem a Crkání jménem „Bory“ se zachovala dodnes.

33) Jednalo se o poměrně velký lesní komplex, u něhož se předpokládá roční výnos z těžby dřeva okolo 15 kop grošů českých. To je na onu dobu velká částka, svědčící o rozsáhlé zalesněné ploše; ostatně sám autor urbáře výslovně opakuje, že tak velkou částku zdejší standardní roční těžba dřeva skutečně vynáší, aniž by se „přemejtlo“. Ostatně zdejší lesy dodnes tvoří na Pardubicku jednu z největších souvisle zalesněných ploch mezi Labem a Železnými horami. Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 216v. Levý (vnější) okraj folia je odrolen a nečitelný, chybějící části textu lze však z logiky záznamu dobře doplnit takto: „[Les]ové bezděkovští na Crkání, těch [há]jí hajní z Barchova a Bezděkova. Na ty lesy položeno j[es]t 15 k[op] grošů českých. Ta suma můž vycházeti a tím se nepřemejtí. Také jest mejto na oves a na slepice a něco také čižebné[h]o přichází z těch lesův“. Edici tohoto textu publikoval již DVORSKÝ [ed.]: *Urbář panství Pardubického*, s. 448–449.

Evidence lesního komplexu na Crkání v urbáři pardubického panství z roku 1521 (edice textu zde na s. 50, pozn. 33).

kým újezdem koupil Vilém z Pernštejna v roce 1491 jen část této zaniklé vsi, která tvořila součást zastaveného církevního panství. Druhá část zaniklé vesnice měla počátkem 16. století (a pravděpodobně již v době předhusitské, neboť rozsah zástavy jezbořického újezdu se od roku 1414 de iure nezměnil) charakter alodního majetku a patřila k sousednímu malému rytířskému statku Valy nad Labem.

Evidence alodního majetku, evidovaného v českých deskách zemských, však není ze starší doby v souvislé řadě dochována v důsledku požáru na Pražském hradě roku 1541, kdy naprostá většina tehdejší evidence pozemkové držby shořela. Až z tzv. obnoveného vkladu, vloženého do desk zemských v roce 1545, víme, že když Jiří Pávovec z Úřetína prodával v roce 1513 za 1100 kop grošů českých statek Valy nad Labem bratřím Divišovi a Kunátovi mladším z Dobřenic, předával jim také „... Crkán ves pustou...“. V případě tohoto „obnoveného vkladu“ však nešlo o nové zaknihování původní kupní smlouvy, kterou tehdejší majitelé Valů zřejmě již neměli k dispozici, ale jen o svědeckou výpověď sestry původního

majitele, která dokládala, že se prodej kdysi dávno uskutečnil.³⁴⁾ Také v případě valského statku již mladší majetko-právní převody z 16. století Crkáně vůbec nezmiňují a neobjevuje se ani v nejstarší dochované gruntovní knize z roku 1589.³⁵⁾

Jen shodou náhod se ovšem dochovaly i další prameny, které jsou v případě Crkáně kupodivu relativně podrobné, neboť souvisejí s přesným stanovováním hranic šlechtických panství. Spolumajitelem valského statku (který tehdy tvořily celé vsi Valy nad Labem, Lepějovice a část zaniklé Crkáně) se totiž v roce 1513 stal Kunát mladší z Dobřenic, v té době již významný český rybníkář,³⁶⁾ který v témže roce zahájil ve službách Viléma z Pernštejna stavbu jezu na Labi v Opatovicích v souvislosti s prodlužováním tzv. Opatovického kanálu dále na západ. Toto dodnes existující dílo (jedna technických památek Pardubického kraje)³⁷⁾ zřejmě vyžadovalo trvalejší Kunátovu přítomnost v blízkosti stavebních prací. Snad proto Vilém z Pernštejna nepřipojil valský statek přímo k pardubickému panství (byť přímo v té době zaokrouhloval hranice svého dominia o další skupiny vesnic a valský statek, ležící u řeky a obsahující i část Labe, narušoval integritu levobřežní části pernštejnských území), ale zprostředkoval jeho koupi svému významnému rybníkáři.

Sám Kunát vedle stavebních prací pro Pernštejny i pro jiné české šlechtice intenzivně budoval rybníční síť na svém vlastním statečku. Protože však jeho území bylo relativně malé a navíc v důsledku složitého středověkého vývoje neměly hranice s územím jeho sousedů pravidelný tvar, prováděl různé směny pozemků, tak aby nově budovaná rybníční díla stavěl „na svém“.

Pro upřesnění hranic a držby některých částí katastru zřejmě počátkem 16. století neexistovaly žádné písemné dokumenty. Na tom není nic neobvyklého; víme, že i nejstarší pernštejnský urbář z roku 1506 byl alespoň zčásti sestavován na základě výpovědí pamětníků. Když neexistovaly ani

34) Národní archiv Praha, fond Desky zemské větší, kn. č. 7, fol. A7; originál ověřeného výpisu tohoto vkladu, pořízený v roce 1575, viz Státní oblastní archiv v Zámrsku, fond Velkostatek Choltice (dále Vs Choltice), karton č. 9.

35) Vs Choltice, kniha č. 686.

36) Přehled dochovaných pramenů o životě a díle tohoto významného stavitele českých rybníků (zvláště v oblasti jižních a východních Čech) viz VOREL, P.: *Český rybníkář Kunát mladší z Dobřenic (1465–1539)*, Východočeský sborník historický 5, 1996, s. 57–88.

37) Nejnověji k tomu viz LEMBERK, V. – VOREL, P.: *Opatovický kanál – stavebně-historický, technický a přírodní klenot Pardubicka*, Pardubice 1999.

doklady o tom, kolik má který sedlák platit ročně svému pánu feudální rentu, nemůžeme se divit, že Kunát z Dobřenic neměl k dispozici přesný popis hranic nově koupeného statku. Legalitu užívání některých územních částí svého statku si proto pojišťoval písemnou výpovědí pamětníků.

Tak se nám (spíše náhodně) dochovala úředně ověřená výpověď z 20. dubna 1515, kterou před městskou radou nedalekého městečka Přelouče vysvědčil jistý Jiří Rebečka.³⁸⁾ Pro identifikaci zaniklé Crkáně je tato výpověď mimořádným pramenem, neboť zmíněný Rebečka byl podle svých vlastních slov před mnoha lety služebníkem valského pána a jeho výpověď se týkala do značné míry právě pozemků, náležejících k valskému statku od zaniklé Crkáně. Rebečkova výpověď nekonkretizuje přesně dobu jeho služby na valském statku, ale ze sdělovaných údajů je možné ji blíže dešifrovat. Rebečka svědčil, že „... slúžil u pana Václava na Lepijoviczech čtrnácte let, když jest pan Václav Lepijovský Val držal ...“. Zmiňuje nepochybně rytíře Václava Lepějovského ze Zásmuk. O něm víme, že nejpozději roku 1488 vládl a sídlil na tvrzi v Lepějovicích, ke svému lepějovickému zboží roku 1491 připojil Valy nad Labem a roku 1500 zemřel. On vytvořil valský statek v té podobě, jak ho v roce 1513 koupili bratři Dobřenští, i když po Václavově smrti se v jeho držbě vystřídali další majitelé.

Jiří Rebečka ve své výpovědi dokládá především dávnou příslušnost řeky Labe k valskému statku, a to úseku „...od Crkáňského potůčka až do Lodeňského potoku...“; tedy v tom rozsahu, jak zůstalo Labe součástí tohoto majetku (i po přičlenění k choltickému panství roku 1704) až do roku 1848. Hranice „valského Labe“ byly v daném případě vymezeny ústími dvou levobřežních vodotečí, jejichž velikost je dobře vystižena použitím zdobněliny v případě východní hranice, která se úzce dotýká předmětu této studie.

38) VOREL, P.: *Dějiny města Přelouče*, díl první 1086–1618, Přelouč 1999, edice textu svědecké výpovědi Jiřího Rebečky z 20. dubna 1515, zde č. 10 na s. 209–210. Tato listina byla původně (nepochybně koncem 19. století) součástí choltické velkostatkové registratury, se kterou se dostala i do fondu Vs Choltice. Z tohoto fondu se nejpozději koncem sedmdesátých let 20. století za blíže neznámých okolností ztratila (v příslušném kartonu po ní zůstala jen prázdná složka, nadepsaná „1515“). V rámci české archivní sítě se znovu objevila v roce 1997, ovšem původní zdroj (Vs Choltice) nálezci neznali. Listina tedy nebyla vrácena do původního fondu, ale s přihlédnutím k původci nově zařazena do Státního okresního archivu v Pardubicích, fond Archiv města Přelouče, listina č. 1a. Podrobněji k tomu viz VOREL, *Dějiny města Přelouče I*, s. 38–40, zvl. pozn. č. 14.

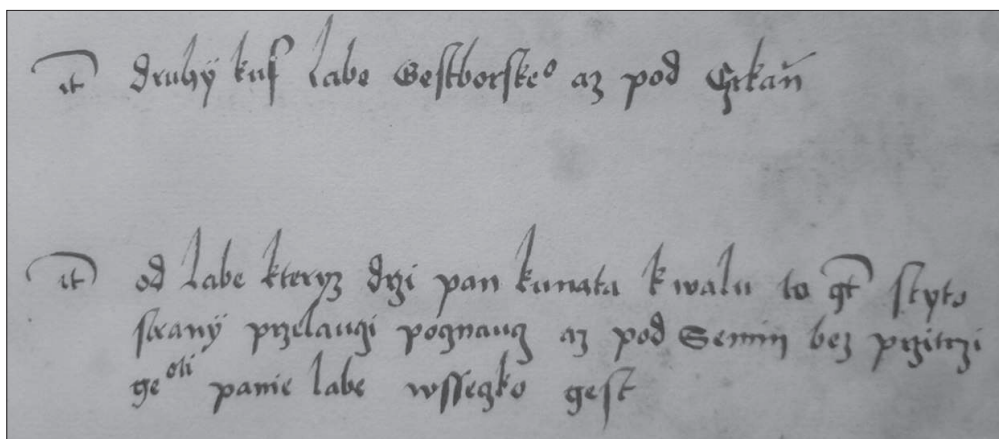
Labe představovalo ve středověku i v 16. století strategicky důležitou tepnu východočeské oblasti v mnoha ohledech. Bylo také zdrojem nezanebatelných příjmů a jeho jednotlivé úseky vrchnosti pronajímaly rybářům. Proto bylo důležité co nejpřesněji vymezení hranic jednotlivých částí Labe, které je v písemných pramenech obvykle uváděno prostřednictvím konkrétních terénních prvků či zvláštních mezníků při břehu, které odolávaly tehdy pravidelným labským povodním (např. značené stromy, kamenné útvary apod.). Značení jen podle nejbližších vesnic by bylo sporné, neboť tehdejší sídelní jednotky počátkem 16. století obvykle neležely přímo u labského břehu a tok řeky silně meandroval.

Také Vilém z Pernštejna si pečlivě zaznamenával, jaké úseky Labe mu patřily; v roce 1506 byl tok řeky v jeho vlastnictví rozdělen na 32 jednotlivě pronajímaných částí. Úsek Labe, patřící k pardubickému panství, tehdy na západě končil právě tam, kde začínalo Labe valského statku. První perňštejský urbář tuto hranici popisuje následovně: „... *Druhý kus Labe jestborské[h]o až pod Crkáň...*“; v nájmu ji měli rybáři Mach a Rybka z Opočínka, kteří za to platili vrchnosti ročně každý po 1 kopě 15 grošů.³⁹⁾ V druhém urbáři (1521) je tato část Labe popsána úplně stejně, i nájemci byli zřejmě totožní (pouze u rybáře Rybky je navíc uvedeno i křestní jméno „Michálek Rybka“).⁴⁰⁾ Protože však Vilém z Pernštejna v roce 1518 vyplatil ze zástavy panství Přelouč, ke kterému patřil také samostatný úsek Labe, rozšířila se Pernštejnova část řeky daleko na západ. Její kontinuitu však narušoval právě valský úsek, patřící Kunátovi Dobřenskému. Do urbáře roku 1521 tak byl vepsán i velmi dlouhý přeloučský úsek řeky, který následoval za valským.

Na základě přímých pramenných zdrojů tedy můžeme přesně určit hranice jednotlivých dílů řeky (které byly neměnné) a porovnat, jak se jejich popis v jednotlivých pramenech liší. V okolí Crkáně tedy počátkem 16. století na sebe navazovaly jednotlivé úseky Labe následovně:

39) Vs Pardubice, kniha č. 1511, fol. 401–404 „*Znamenají se Labe a řeky na kusy rozdělené na zboží Kunětickohorském a pardubském. Kdo z kterého kusu co platí, zvláště sepsáno bude*“; jména nájemců konkrétních částí řeky pak pokračují na fol. 405v–406v „*Znamená se úrok z Labe a z řek na groše české, polovici úroku platí na s[vatého] Jana a druhú polovici na s[vatého] Ondřeje*“. Nepřesnou edici tohoto textu publikoval DVORSKÝ [ed.], *Urbář panství Pardubického*, s. 453; namísto správného „... *pod Crkáň ...*“ však uvedl v edici „... *po Crkaň ...*“, což je v daném případě dost podstatný rozdíl.

40) Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 360–362 (seznam dílů Labe) a fol. 366 (seznam nájemců těchto dílů).

Vymezení hranic jednotlivých úseků řeky Labe, náležejících k pardubickému panství, v urbáři panství Pardubice z roku 1521.

a) „... *Druhý kus Labe jestborské[h]o až pod Crkán...*“ (urbář 1506 i 1521)

b) „... *od Crkánského potůčka až do Lodeňského potoku ...*“ (Rebečka 1515)

c) „... *od Labe, kterýž drží pan Kunata k Valu, to j[es]t z této strany Přelouči počnouc až pod Semín, bez přítrži je[h]o [milos]ti páně Labe všecko jest ...*“ (urbář 1521).

Z tohoto srovnání je zřejmé, že označení „... *až pod Crkán ...*“ bylo totožné s ústím Crkánského potoka do Labe. Toto ústí (dnes upravené stavbou železničního náspu v 19. století) se skutečně původně nalézalo v poměrně neobvyklé pozici, kdy voda ze západní části rozlehlého lesního porostu, stékající se v Crkánský potok, spadala poměrně příkrým srázem do Labe v místě, kde řeka svou erozní činností obnažovala strmý opukový (resp. slínový) svah. Odtud zřejmě vzalo i svůj původ jméno obce „Crkán“, označující původně místo, kde slabý proud vody po kamení crčel (jako malý vodopád) přímo do Labe. To považuji za logické i z toho důvodu, že jména všech historických lokalit v blízkém okolí, ležících podél Labe, jsou nějakým způsobem odvozena od dění na řece či od terénních útvarů řekou vytvořených (na pravém břehu od východu Rybitví, Blatník, Měllice, Břehy, Lohenice; na levém břehu od východu Opočíněk, Crkán, Valy, Přelouč, Labětín, Řečany). Starší vysvětlení vzniku jména vsi Crkán od údajného osobního jména „Crkan“ či od „cvrkání cvrčků“ (sic!) považuji za chybné.⁴¹⁾

41) A. Profous vysvětluje vznik tohoto jména buď od předpokládaného osobního jména „Crkan“ (ve smyslu Crkanův dvůr či Crkanova ves) či (citují)

Záznam v pernštejnském urbáři lze pochopitelně interpretovat i tak, že termínem „crkáň“ je ještě míněn onen přírodní útvar (voda crčící ze srázu do řeky), neboť (jak bylo výše řečeno) hranice jednotlivých úseků řeky byly v urbáři častěji vymežovány přírodními útvary, nikoli vesnicemi. To je logická námitka, zvláště proto, že v roce 1506 již byla ves Crkáň pustá a těžko tedy mohlo místo, kde původně stála, sloužit jako nesporný terénní bod. Pokud ovšem při sepisování urbáře nebyl použit jako předloha nějaký starší seznam příslušenství jezbořického újezdu z doby, kdy Crkáň ještě existovala, což struktura záznamu v urbáři naznačuje.⁴²⁾ Užití zmíněného pojmenování jako místního jména odpovídá také jednoznačné psaní substantiva „Crkáň“ v popisu hranic řeky s velkým písmenem, což u obecných výrazů písař v textu z roku 1506 nepoužíval. Podle mého názoru tedy můžeme výraz „*pod Crkáň*“ v urbáři z roku 1506 skutečně interpretovat jako označení vsi Crkáň, neboť stejnou formulaci použil písař při doplnění „přeloučské“ části Labe: Západní hranici pernštejnského úseku Labe vymežil formulací „*až pod Semín*“, čímž nepochybně myslel tehdy existující obec Semín.

Pokud tuto hypotézu přijmeme jako pracovní verzi, pak se lokalizace intravilánu zaniklé vsi výrazně zužuje, neboť by se sídelní část zaniklé Crkáně mohla nalézat někde v poloze nad řekou v bezprostřední blízkosti ústí Crkáňského potoka do Labe.

Tuto hypotézu se pokusíme ověřit na základě identifikace pozemků, náležejících k zaniklé vesnici.

O crkáňských pozemcích se ve své výpovědi také zmiňuje Jiří Rebečka roku 1515. Podle jeho paměti patřil k valskému statku v době Václava Lepějovského ze Zásduk „...*rybníček, kterýž jest najblíž od Labe...*“. Tím dokládá již koncem 15. století existenci složitějšího systému několika na sebe navazujících malých rybníčků na Crkáňském potoce, o jejichž získání později Kunát Dobřenský úspěšně usiloval. Rebečkovu svědectví zřejmě potřeboval Kunát Dobřenský pro případné spory s pernštejnskými poddanými z Bezděkova, kterým patřily ostatní malé vodní umělé nádrže výše na potoce. Koncem 16. století bylo těchto rybníčků pět; proti proudu: Silniční, Nový, Vražda, Klobás a Bahenský.⁴³⁾

„... *spíše z výrazu „na crkání“ (= cvrkání, t. cvrčků) ...*“, viz PROFOUS, A.: *Místní jména v Čechách I.*, Praha 1954, s. 284.

42) V urbáři je nejprve uvedeno třicet úseků řeky v celém labském ohybu; k nim jsou pak zvlášť připsány (mimo číslování) dva úseky „*Labe jestborského*“.

43) VOREL, P.: *Z dějin Valů nad Labem a blízkého okolí – Část druhá aneb Ve znamení čápa*, MNV Valy 1984, s. 19: „Orientační mapka náčrt polohy

Jirí pucelnísta a konšpice nvestazla puzelauzie oznamugeme tamo listem wssudr ldez zion anebo quoz
stisfan bude zu sine pozidam adrozemach wladit pana kumag mlidssich a dpana dwinisse wuzazich
zobizemz abychom dssli kuzilomi rebezloni a wsslyssali zehoz gest smedom amz kuzidostu guch sine to
ngymli a sste sste kuzilomi rebezloni kuzizo leze wboze lazim gsa prizidobie pamati toa gest pravil
kuzil rebezla puzidnami smedom sen toho ze sen sluzil wpanu maglamu natepionizich ztamzite
leaz lbez gest pan maglam legionostu ml dazal ze gest wzmial toho lube zehoz dazilansleho po
tuzla az do lodiensleho potoku a wto pami maglamom zidm nesahat am genu ko wion puzelg
gumil a mel gest tu namale wboze nathuge wenzle ten gest tehdz to lube maglam odpana maglamu
itoho gest wzmial tez odpotuzla galansleho az dopotolu lodiensleho odbizehu az kuzidom kuzeh bez
puzelg a toho wbmizla kuziz gest narblz od lal
zidm genu wuzidat
magla p galansleho medle te role kumli ne gestan
ze sen ra omeho sluzil stal pomiedel zebz cizel gawo pamo wzmia v wseme sezmati ldez by lal
toho potizeba lali y puzelgzym prawon Deho nasrudome a kuzist gystom puzet nvestazla
puzelauzie dromuto listu dalssmy puzistniti kuz gest daz wssly lacha pami dssze puzist
patuzite wion patel den Saracosty

Výpověď Jiřího Rebečky z roku 1515 o pozemcích na Crkáni, příslušejících k valskému statku
(edice této listiny viz pozn. č. 38).

Rebecka dále dle své paměti doložil, že panu Václavovi patřila (jako dominikální majetek) „... *vobec crkáňská, kteráž jest z této strany potůčka Crkáňského vedle té role k Valu...*“. Pokud tento situační popis z roku 1515 promítneme do rozložení polností v bezprostředním okolí ústí Crkáňského potoka do Labe před stavbou železničního náspu v polovině 19. století, pak se nabízí poměrně snadná interpretace: Nejnižší situovaný rybníček z kaskády v poměrně strmé kotlině na Crkáňském potoce se jmenoval Silniční, neboť přes jeho hráz přecházela silnice od Valů směrem na východ. Dnes sice již neexistuje, v terénu je jeho původní poloha snadno identifikovatelná. Po levé straně (míněno po proudu potoka) tohoto někdejšího rybníka se nalézají rozlehlé pole, označované ještě v Josefském katastru jménem „Crkán“. Termínem „*vobec crkáňská*“ se tehdy rozumělo obecní pastviště, které zřejmě po zániku vsi začala obhospodařovat vrchnost přímo jako pozemky dominikální.

Pod tímto předpokládaným crkáňským obecním pastvištěm, mezi původní silnicí směrem z Valů na východ a labským srázem, se nalézal dlouhý úzký pás polí, vytvářející z hlediska valského katastru zcela anomální útvar. Lze tedy odůvodněně předpokládat, že se jedná o původní pozemky crkáňské, zmiňované v Rebeckově výpovědi jako „*role k Valu*“, ležící vedle „*vobce crkáňské*“.⁴⁴⁾

Zpráva pamětníka z roku 1515 tedy zpřesňuje naši představu o rozdělení pozemků zaniklé Crkáně počátkem 16. století. Pokud výše zmíněné údaje srovnáme se záznamy v pernštejském urbáři z roku 1506, tak dostáváme následující obraz:

Již koncem 15. století patřil k valskému statku poslední (nejspodnější) z kaskády zdejších rybníčků a „levobřežní“ část Crkáně, tj. pozemky, nalézající se na západ od tohoto rybníka, resp. nalevo od Crkáňského potoka směrem k Valům. K pardubickému panství pak náležel zbytek původního obecního katastru, který byl částečně již druhotně zalesněn, část zbývajících

valských rybníků v 2. polovině 16. století“; též viz VOREL, P.: *Valy nad Labem 1398–1998 (Stručná historie 600 let obce)*, OÚ Valy 1998, s. 22 „Valy nad Labem – situační náčrt vzájemné polohy rybníků, vodních toků a komunikací (stav ku konci 16. století)“. Dnes je funkční pouze jeden z těchto rybníků (v kaskádě druhý proti proudu, původním jménem Nový); všechny ostatní jsou však v terénu velmi dobře identifikovatelné díky dobře dochovaným rybníčním hrázím, které v hlubokém zalesněném údolí nikdy nebyly rozvedeny.

44) VOREL, P.: *Z dějin Valů nad Labem III/1*, s. 38–39, mapa č. 3 Náčrt obecních katastrů, část A. (Valy + část Lepějovic), část B. (Veselí + část Lepějovic); tamtéž, III/2, s. 51, mapa č. 5: Valy – severní část obce v době stavby železnice.

polí obhospodařovali sedláci z Bezděkova a Opočínka. Z logiky věci lze předpokládat, že tyto pozemky se nalézaly spíše na východ od Crkáňského potoka a že s těmi valskými původně vytvářely jeden celek, jehož sídelní jádro bude nejvhodnější hledat v centrální části tohoto prostoru někde na výšině nad ústím Crkáňského potoka do Labe.

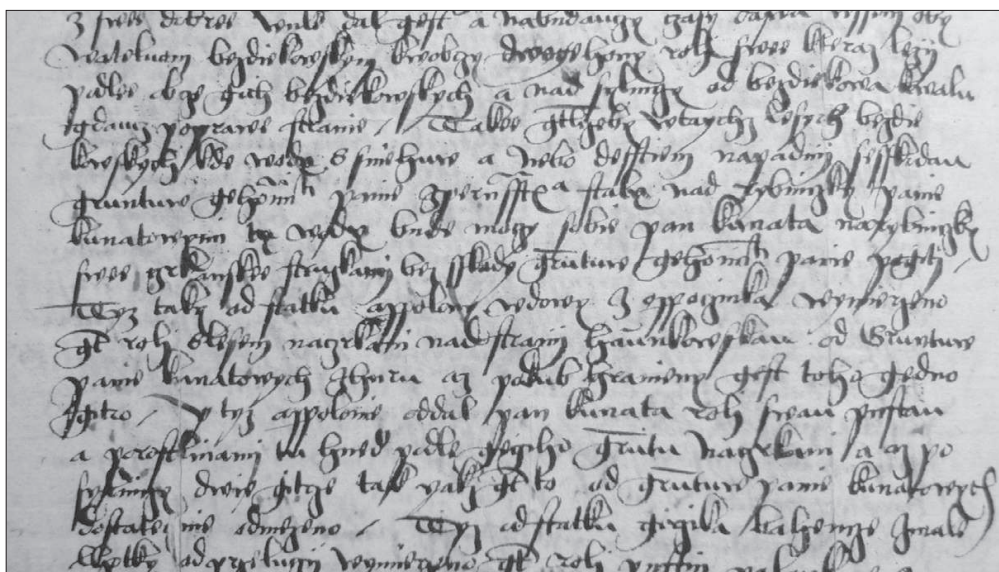
I toto upřesnění je podstatně exaktnější, než dřívější velmi obecná lokalizace zaniklé vsi někde uprostřed Crkáňského lesa. Dochované písemné prameny nám však umožňují pokročit ještě dál.

Kunát Dobřenský prováděl na svém valském statku velmi intenzivní výstavbu rybníků, která podstatným způsobem měnila tvářnost zdejšího terénu a také jeho sídelní strukturu. Vybudováním mohutného umělého kanálu (tzv. Struhy) ochránil rozlehlou nivu Zlatého potoka před záplavami a vytvořil důmyslný systém řízeného napájení soustavy několika velkých rybníků v prostoru mezi obcemi Valy, Veselí a Lepějovice.⁴⁵⁾ Výstavba velkého Lepějovického rybníka, jejíž rozsah poměrně přesně dokumentuje obsáhlá smlouva se sousední pozemkovou vrchností z roku 1530, se stala důvodem k zániku původního sídelního jádra středověké vsi Lepějovice a k přesunu „zbylých“ lepějovických hospodářů na jiné místo, vzdálené několik stovek metrů od původního částečně zatopeného a rybníčními stavbami zasaženého intravilánu. Stavbou mohutného umělého vodního kanálu byla narušena dostupnost části lepějovických pozemků, nalézajících se v někdejší jihovýchodní části obecního katastru, při mezích sousedního Bezděkova. Část těchto původně lepějovických polí, k nimž se zbylí lepějovičtí sedláci nemohli přes koryto Struhy dostat, Kunát připojil ke svému panskému dvoru na Valech (kde zbudoval nový most přes Struhu jako klíčový komunikační prvek při cestách mezi Přeloučí a rezidenčními pernštejnskými Pardubicemi; jinudy se od západu nedalo do Pardubic dojet), část těchto polí použil v roce 1534 jako náhradu při výměně pozemků se sedláky z Bezděkova, aby od nich získal část pozemků zaniklé Crkáně.

Tuto směnu poměrně detailně dokládá text smlouvy z 8. 12. 1534, kterou Kunát uzavřel s Janem z Pernštejna.⁴⁶⁾ Týkala se rozsáhlejší směny pozemků ve více místech, kde valský statek hraničil s pardubickým panstvím; nás v této souvislosti bude zajímat především ta pasáž, kde se popisuje směna

45) VOREL, P. [red.]: *Grunty, rody a domy na Veselí*, ObÚ Veselí 2001, rekonstrukční mapa „Vývoj plužiny obce Odrané Veselí“.

46) VOREL, P.: *Český rybníkář Kunát mladší z Dobřenic (1465–1539)*, Východočeský sborník historický 5, 1996, s. 57–88; edice textu smlouvy o směně pozemků mezi Janem z Pernštejna a Kunátem mladším z Dobřenic z 8. prosince 1534, zde č. 3 na s. 82–84.

Část textu smlouvy mezi Janem z Pernštejna a Kunátem mladším z Dobřenic z roku 1534, kterou byla k valskému statku směnou pozemků převedena část polí zaniklé Crkaně od gruntu vdovy Apoleny z Opočínka (edice celého textu této listiny viz pozn. č. 46).

pozemků na Crkáni. Sama smlouva uvádí dva hlavní důvody, které vedly Kunáta k iniciování této směny. Potřeboval pozemky pardubických poddaných jednak „... pro zatopení rybníčky, které u Valu dělati chce...“, jednak „... pro vyrovnání gruntů svých, co měl v roztržitosti mezi grunty Jeho Milosti Pána [rozuměj: Jana z Pernštejna]“.

Ve smlouvě zmiňovaná první výměna se týkala lesů, a to v poměrně velké výměře 3 pruty (cca 7 hektarů). Jan z Pernštejna postoupil Kunátovi lesy v okolí Crkáně, za to získal stejnou výměru Kunátova lesa v okolí silnice od Bezděkova k Valům, a to v blízkosti Bezděkova. Lesní hranice byla v tomto úseku vyrovnána a zjednodušena, napříště ji tvořila silnice z Bezděkova k Valům. V popise jsou odlišovány „silnice“ (hlavní zpevněné komunikace) a „cesty“ (ostatní komunikace nezpevněné). Tehdejší trasa hlavní silnice mezi Bezděkovem a Valy je dodnes v terénu dobře patrná, vedla v místě dnešní lesní cesty, vedoucí podél okraje návrší, spadajícího do údolí Zlatého potoka, pak se napojuje přibližně na trasu dnešní hlavní silnice a od severovýchodu obcházela po vrstevnici návrší Bílého kopce, tehdy nejvyššího vrcholu v okolí.

Zajímá nás především popis lesů, které získal Kunát v okolí Crkáně, neboť v jejich specifikaci se objevuje několik soudobých pomístních jmen. Popis z roku 1534 je identifikovatelný i v současném terénu. Označením

„Bahýnka“ se zřejmě rozumí výrazně bažinatý úsek na západním okraji Crkáňského lesa, jedno z hlavních pramenišť Crkáňského potoka. Toto kdysi obtížně průjezdné místo tvořilo jednu z hlavních komplikací při cestě z Valů přes Čívce směrem na Pardubice (přibližně ve směru dnešní hlavní silnice), proto nechal v těchto místech Kunát Dobřenský krátce před rokem 1524 zpevnit terén hlavní silnice. Jednalo se zřejmě o technicky náročný stavební projekt, což je výslovně zmíněno v listině Ludvíka Jagellonského, kterou král Kunátovi uděluje na Valech silniční mýto. Vysazení tohoto mýta bylo vedle stavby mostů přes potoky a řeky zdůvodněno také skutečností, že Kunát „... *hatí u Crkáně zdělal...*“.⁴⁷⁾ Jinde v prostoru historické cesty z Valů směrem na Čívce či Bezděkov bažinatý terén není; většina okolí je suchá a písčitá. I v moderní době činila tato mokřinatá úžlabina stavitelům problémy, což až v osmdesátých letech 20. století vyřešil mohutný umělý násep dnešní silnice. Dalším pomístním jménem „*kopce na holce*“ mohl autor textu těžko myslet jiný terénní útvar, než holé (lesem nezarostlé) návrší Bílého kopce. Přibližně před čtvrtstoletím tento prostor z větší části zmizel následkem těžby silné vrstvy hrubého písku, dosahující na někdejší vrcholu kopce mocnosti okolo 3 metry (dnes je tato plocha pustá; formálně slouží jako záložní parkoviště v době konání pravidelných nedělních obecních trhů).

Při této interpretaci pomístních jmen z roku 1534 (později již doložena nejsou) lze situovat ucelený blok zmíněných tří prutů dominikálních lesů, které Kunát získal, do prostoru pozdějšího dominikálního lesa, vymezeného od východu bažinatým pramenišťem Crkáňského potoka, od jihu přibližně současnou hlavní silnicí a od severu hlubokou terénní průrvou, vzniklou vodní erozí Crkáňského potoka, která posloužila jako vhodný prostor ke stavbě kaskády malých na sebe navazujících rybníčků. Tato oblast byla odlesněna až v průběhu 19. století; v současné době jde o východní část rozlehlého pole „Crkán“, navazujícího na výše zmíněnou „vobec crkáňskou“.

47) Originál této listiny je uložen ve Státním oblastním archívu v Zámrsku, fond Velkostatek Choltice [dále Vs Choltice], listina č. 1. Starším autorům její existence nebyla vůbec známa. Originál objevil archivář Zdeněk Bičík při pořádání zmíněného archívního fondu; edici jejího textu však uveřejnil jen v místním novinovém tisku, viz BIČÍK, Z.: *Neznámá listina krále Ludvíka z roku 1524*, Pochodeň 1970, č. 238, s. 5. Širší souvislosti vzniku a dalšího vývoje valského silničního mýta (spolu s edicí pozdější konfirmace původního privilegia z roku 1524, vydaného císařem Rudolfem II. roku 1577) jsem před lety shrnul v samostatné studii, viz VOREL, P.: *Silniční mýto ve Valech (Edice neznámé listiny císaře Rudolfa z roku 1577)*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka 18, 1983, č.5–6, s. 101–105.

Z textu smlouvy však nevyplývá, že by tyto lesy měly být někdejšími (již dříve druhotně zalesněnými) pozemky crkáňskými.

Přesnější údaje se vztahují k pozemkům, které Kunát Dobřenský získal od poddaných pardubického panství z Bezděkova a z Opočně (resp. dnešního Opočínku).

Bezděkovští sedláci Staněk a Purkrábek hospodařili v roce 1534 na gruntech, u kterých byl v urbáři z roku 1521 připsán urbaniální plat z „*rolí na Crkáni*“. V jejich případě šlo tedy nade vše pochybnost o polnosti původně crkáňské o relativně velké výměře (dohromady okolo $\frac{1}{4}$ lánu). Proporce urbaniálního platu také těmto pozemkům odpovídá (z $4\frac{1}{2}$ jitra 1 provazce⁴⁸⁾ se od Staňkova gruntu platilo ročně $5\frac{1}{2}$ groše; ze 7 jiter 1 provazce se od Pulkrábekova gruntu platilo ročně 8 grošů). Malou výměru (7 provazců = 1 jitra 2 provazce) v těchto místech držel i bezděkovský sedlák Martin Provazník. Výměnou dostali bezděkovští sedláci stejnou výměru úrodných polí (dříve lepějovických) na hranici bezděkovského katastru.⁴⁹⁾

Lokalizace pozemků, které Kunát od bezděkovských sedláků získal („... *na Crkáni pustin i s rybníčky*...“), klade těchto zhruba čtvrt lánu někdejších crkáňských polností do prostoru jižně od kaskády několika malých Crkáňských rybníčků na horním toku Crkáňského potoka, neboť pozdější hranice panství vedla na severní straně zmíněné terénní průrvy těsně podél hrany; tj. severně od Crkáňských rybníčků, kde Kunátovi po roce 1534 žádné pozemky nepatřily. Pomocí této lokalizace můžeme poměrně věrohodně situovat těchto zhruba $\frac{1}{4}$ lánu původních crkáňských polností, obhospodařovaných sedláky z Bezděkova, do prostoru mezi „*crkáňskou obcí*“ (tj. crkáňským obecním pastvištěm), které patřilo již koncem 15. století k valskému statku, a výše zmíněným blokem cca 3 hektarů lesa, které získal Kunát výměnou s Janem z Pernštejna. Celý tento prostor v současné době zabírá souvislé pole, evidované v Josefském katastru jako dominikální pozemek s pomístním označením „*Crkáň*“ (původně zalesněný východní okraj byl vykloučen až později, jak zmiňuji výše).

Další část někdejších pozemků zaniklé Crkáně je zmiňována ve směně s vdovou Apolenou z Opočně, v roce 1534 držitelkou gruntu, jehož hospodář Jan v roce 1506 platil úrok $5\frac{1}{2}$ groše z crkáňských rolí. Tyto pozemky ležely v jiné části původní crkáňské plužiny, než výše zmíněná

48) V textu použité plošné míry se přepočítávaly v následujícím poměru: prut = 5 jiter = 25 provazců = cca 2,36 ha; termín „*hon*“ byl zde užíván jako synonymum termínu „*jitra*“.

49) VOREL, *Česká léna*, s. 55, historická rekonstrukční mapa „*Bezděkov (rekonstrukce plužiny dle stavu koncem 18. století)*“.

pole, obhospodařovaná bezděkovskými sedláky a pro stavbu rybníční kaskády je Kunát celé ani nepotřeboval. V tomto případě se tedy spíše jednalo o scelení pozemků a úpravu hranic, které před rokem 1534 zřejmě stále respektovaly dřívější středověké členění plužiny na polnosti jednotlivých původních usedlostí zaniklé Crkáň. Proto jsou popisy pozemků poměrně přesné. Kunát získal od vdovy Apoleny 1 jitra „role s lesem na Crkáni nade strání Hounkovskou od gruntů Kunatových nahoru až po dub hraněný“, za což jí poskytl dvojnásobnou výměru (2 jitra) „... role pusté s porostlinami hned podle jejího pozemku na Crkáni až po silnici...“.

Silnicí se v tomto případě rozumí jiná komunikace, než výše zmíněná silnice z Bezděkova do Valů, a sice silnice z Valů do Opočně (Opočínka), která od valského mostu přes Struhu vedla doleva do kopce nahoru na Crkáň. Původní poloha této cesty je dobře patrná díky hlubokému druhotně zarostlému úvozu (z pohledu od Valů vlevo od dnešní cyklistické stezky, která tudy v současné době vede); dále pak pokračuje tato cesta lesem kolem televizního vysílače směrem k Opočínku. Důležitá je lokalizace těchto polí „nade strání Hounkovskou“. Z jiných soudobých pramenů⁵⁰⁾ víme, že Hounkov se nazýval menší přílabský lesní komplex, rozkládající se dole při řece mezi Crkáni a Opočínkem. Tím jsou crkáňská pole vdovy Apoleny vcelku přesně lokalizována do prostoru mezi někdejší silnicí (vedoucí od Crkáňského potoka směrem k Opočínku) a strmým srázem, spadajícím k Labi. Tento prostor je dnes prakticky celý zalesněn s výjimkou menších lučních ploch, rozkládajících se po pravém břehu Crkáňského potoka, což byly pozemky, patřící v moderní době katastrálně k Valům. Jsou to jediné pozemky, které tvořily součást valského statku na pravém břehu potoka, a to u jeho ústí), čímž vytvářejí v rámci obecného katastru poměrně nelogický výběžek. Protože tyto pozemky leží vpravo od ústí Crkáňského potoka do Labe (což byla hranice panství roku 1506) a navíc odpovídají výše zmíněnému popisu (výrazně stoupají směrem vzhůru od potoka), lze předpokládat, že se jedná o část původních crkáňských polí, kterou získal Kunát směnou s vdovou Apolenou z Opočínka roku 1534. K tomuto závěru mne vede ještě další doklad, a to fyzický pozůstatek středověké crkáňské plužiny, který je dodnes v tomto prostoru dobře patrný.

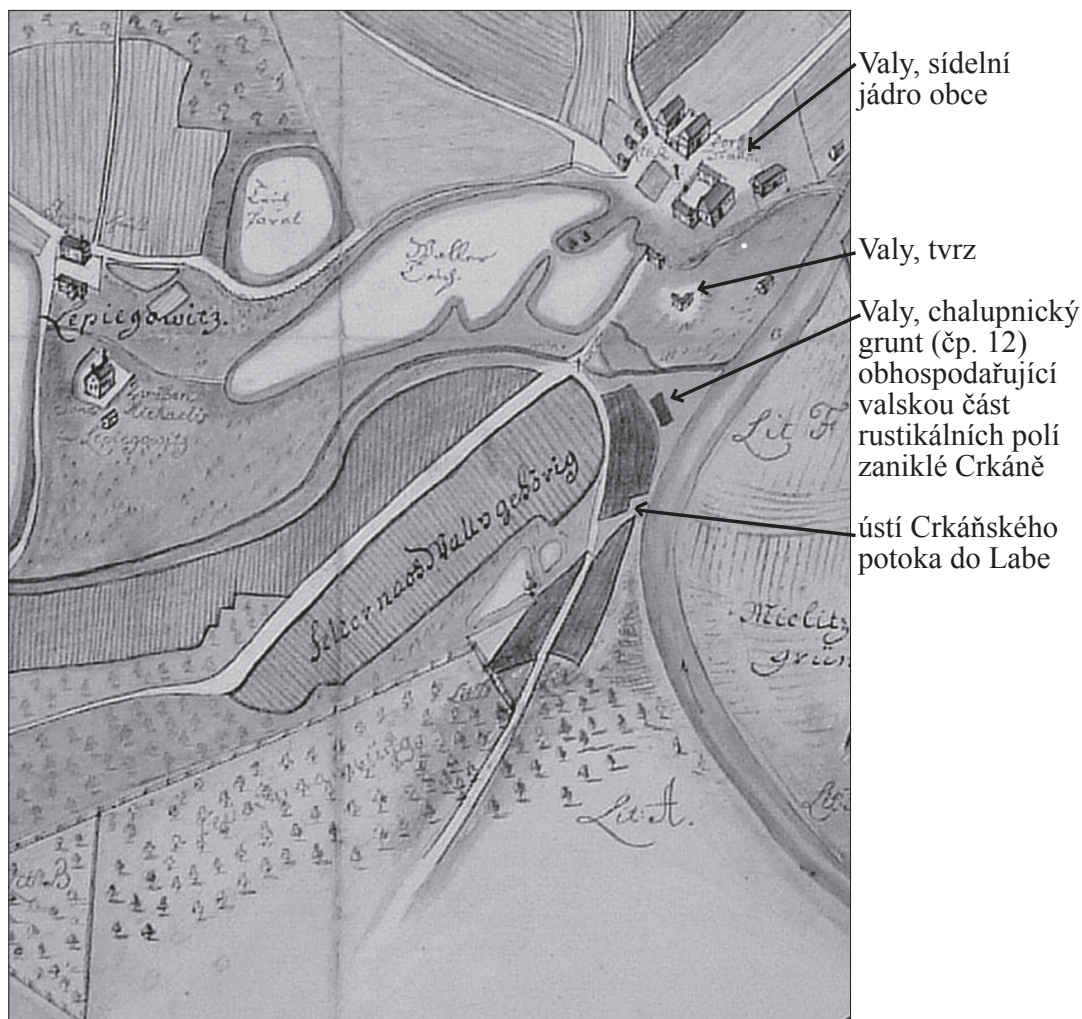
50) Např. v severovýchodní části katastru obce Opočínku se nalézaly pozemky „... v Polabí, kdež slove v Hounkově...“, které vrchnostenský úředník znehodnotil při úpravách Labe a poskytl za ně v polovině 16. století náhradu sedlákům z Opočínka, viz Národní archiv Praha, Sběrka rukopisů, sign. Rkp A 103, fol. 94–94v. „Les Hunkov pod Opočnem“ eviduje i urbář pardubického panství z roku 1521, viz Vs Pardubice, kniha č. 1512, fol. 316, v edici DVORSKÝ, *Urbář panství Pardubického*, s. 448.

Zbytek crkáňských polností, který i po roce 1534 zůstal součástí pardubického panství, byl zalesněn a tvořil součást rozlehlého Crkáňského lesa. Přesto v majetkové evidenci a mapové dokumentaci zůstávalo i nadále odlišeno, které lesní pozemky jsou dominikální a které náležejí obci či jednotlivým hospodářům z Opočně. Jednalo se o dlouhý pás pozemků, táhnoucí se směrem východním podél staré silnice, ohraničený od severu strmým srázem, vzniklým erozní činností Labe (tento přírodní útvar, nazývaný „stráň Hounkovská“, byl podstatně narušen až stavbou železnice v polovině 19. století; výrazné převýšení levého labského břehu je však v tomto úseku dodnes výrazně zřetelné i při jízdě vlakem). Katastrálně tyto pozemky patřily k Opočni, ale v rámci historické plužiny této vsi (tvořené hlavně blokem pravidelně rozměřených lánových polních tratí, směřovaných od severu k jihu) vytvářejí zřetelnou anomálii.⁵¹⁾ I tento argument svědčí o tom, že se jedná o někdejší pozemky crkáňské, které byly pro hospodáře z Opočně obtížněji přístupné a vzhledem k nižší bonitě (ve srovnání s úrodným jádrem plužiny této vsi) přestaly být obdělávány a zarostly lesem. Díky tomu se však dodnes v terénu dochovala výrazná mez, která poměrně přesně stanovuje hranici dříve intenzivně zemědělsky obdělávaných crkáňských pozemků v této polní trati.

Jedná se o poměrně pravidelný terénní útvar o délce 830 metrů, vedoucí od hranic valských pozemků nad Crkáňskými rybníčky paralelně s původní silnicí směrem k Opočínku. V začátečním úseku (nad rybníčky) klesá od této meze směrem k jihu terén výrazně dolů k potočnímu údolí, ale dále v hloubi lesa již vede mez rovinným terénem. Zjevně se nejedná o pozůstatek nějakých pozdějších lesních prací (např. protipožární příkop), neboť i v rovinném terénu je jižní strana meze (neobdělávaný úsek) vždy o několik desítek centimetrů vyšší. Taková terénní anomálie nemohla vzniknout jinak, než pravidelnou mnohaletou orbou po celé délce tohoto úseku. Podle mého názoru se tedy jedná o nepochybný pozůstatek plužiny zaniklé Crkáně, trvale zalesněný již nejpozději před 500 lety.

Na „valské“ straně crkáňské plužiny se takový terénní útvar dochovat nemohl, neboť tyto crkáňské polnosti byly včleněny do pravidelně obdělávané půdní zásoby blízkých Valů, odkud byly dobře dostupné. Mám na mysli původní crkáňské obecní pastviště, které spolu s polnostmi, získanými směnou od bezděkovských sedláků, splynuly v rozlehlý blok dominikálního pole, nesoucího jméno „Crkáň“ (viz příložená rekonstrukční mapa).

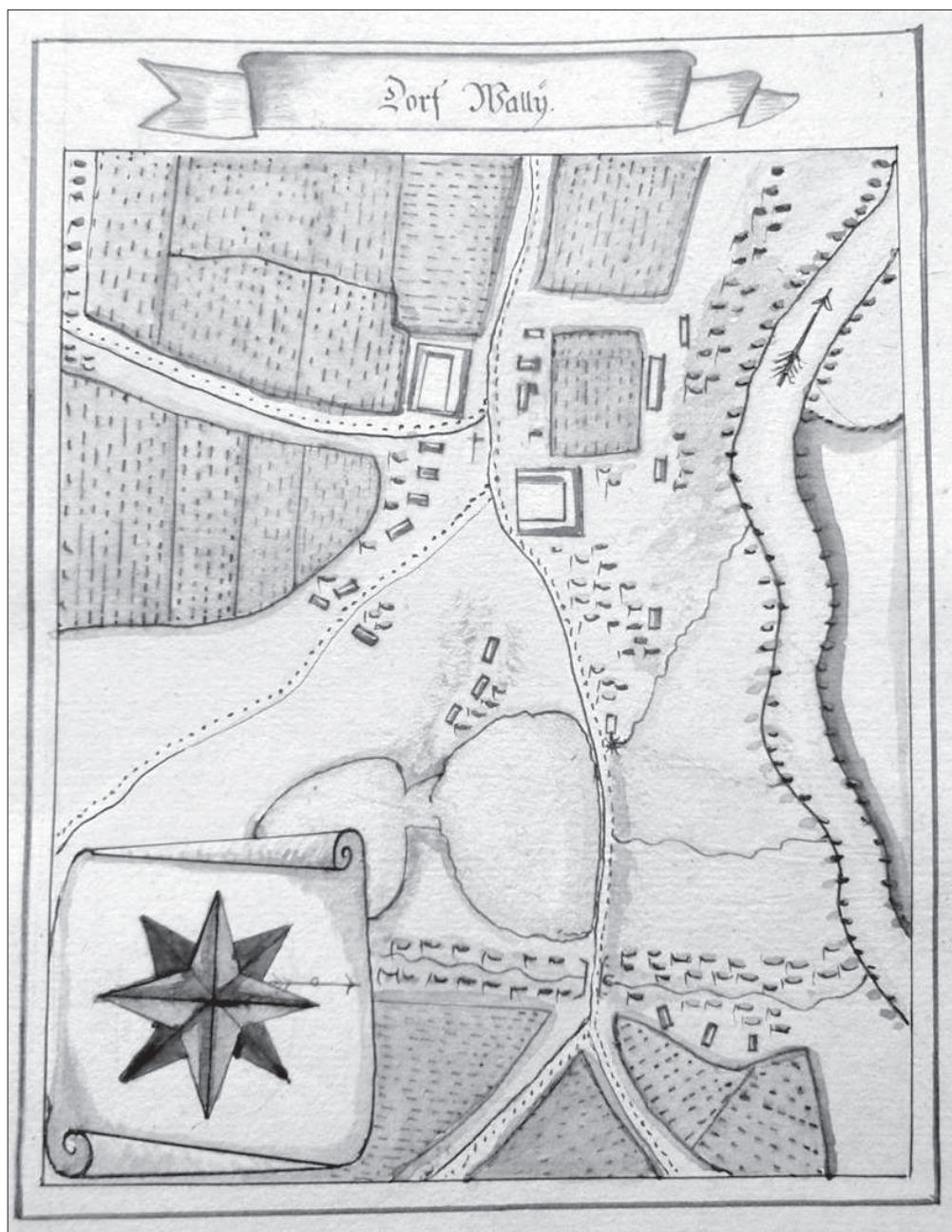
51) VOREL, P.: *Česká léna*, s. 56, historická rekonstrukční mapa „Opočeň – Opočínok (rekonstrukce plužiny dle stavu koncem 18. století)“.

Situační náčrt severovýchodní části valského katastru na mapě z roku 1763 (původně sbírka archiválií Regionálního musea v Cholticích; nyní Okresní archiv Pardubice).

V terénu však zůstal (až do stavby železnice v polovině 19. století) zachován rustikální blok crkáňských polí, které pod označení „*ta role k Valu*“ zmiňuje ve svém svědectví Jiří Rebečka. Jednalo se o výše zmíněný úzký dlouhý blok polí, táhnoucí se podél labského srázu od Crkáňského potoka směrem k Valům, tedy pomyslný „zrcadlový obraz“ analogického lánového členění pozemků, které jsem výše popsal na pravém břehu potoka, směrem k Opočínku.

Pro obhospodařování těchto crkáňských polí byl na východním okraji Valů, úplně mimo původní intravilán vsi (dokonce na opačném břehu Zlatého potoka) zřízen zvláštní chalupnický grunt, pozdější č.p. 12, jehož

Kresba intravilánu vsi Vally z poslední třetiny 18. století. Vpravo dole vyznačeno umístění chalupnického gruntu čp. 12, ležícího zcela mimo sídelní jádro vsi (za mostem přes Zlatý potok) a obhospodařujícího valskou část rustikálních pozemků zaniklé Crkáně.

vývoj ale můžeme podrobněji sledovat až od roku 1589, kdy se dochovala nejstarší valská gruntovní kniha. Vzhledem k tomu, že všechny doložené rustikální polnosti valské části zaniklé Crkáně byly obhospodařovány držitelem této usedlosti, je pravděpodobné, že ke zřízení tohoto valského gruntu došlo právě v souvislosti se změnami pozemkové držby, prováděné Kunátem Dobřenským ve dvacátých a třicátých letech 16. století, například jako forma náhrady za pozemky, zatopené v blízkých Lepějovicích. Podobným způsobem postupovali Pernštejnové při stavbě svých vodních děl, takže je značně pravděpodobné, že rybníkář Kunát Dobřenský, který pro Pernštejny v tomto oboru pracoval (a rozhodoval o pozemkových náhradách), zvolil na svém vlastním panství obdobnou ekonomickou strategii. Pro založení nové zemědělské usedlosti by však byla nevýhodná poloha samoty na samé hranici panství, proto bylo nové městiště (stavební parcela) umístěno co nejbliž k Valům, i když mimo jádro původního intravilánu, a to na západním okraji zmíněného bloku pozemků, tedy opačně, než by se dalo očekávat v případě zaniklé Crkáně.

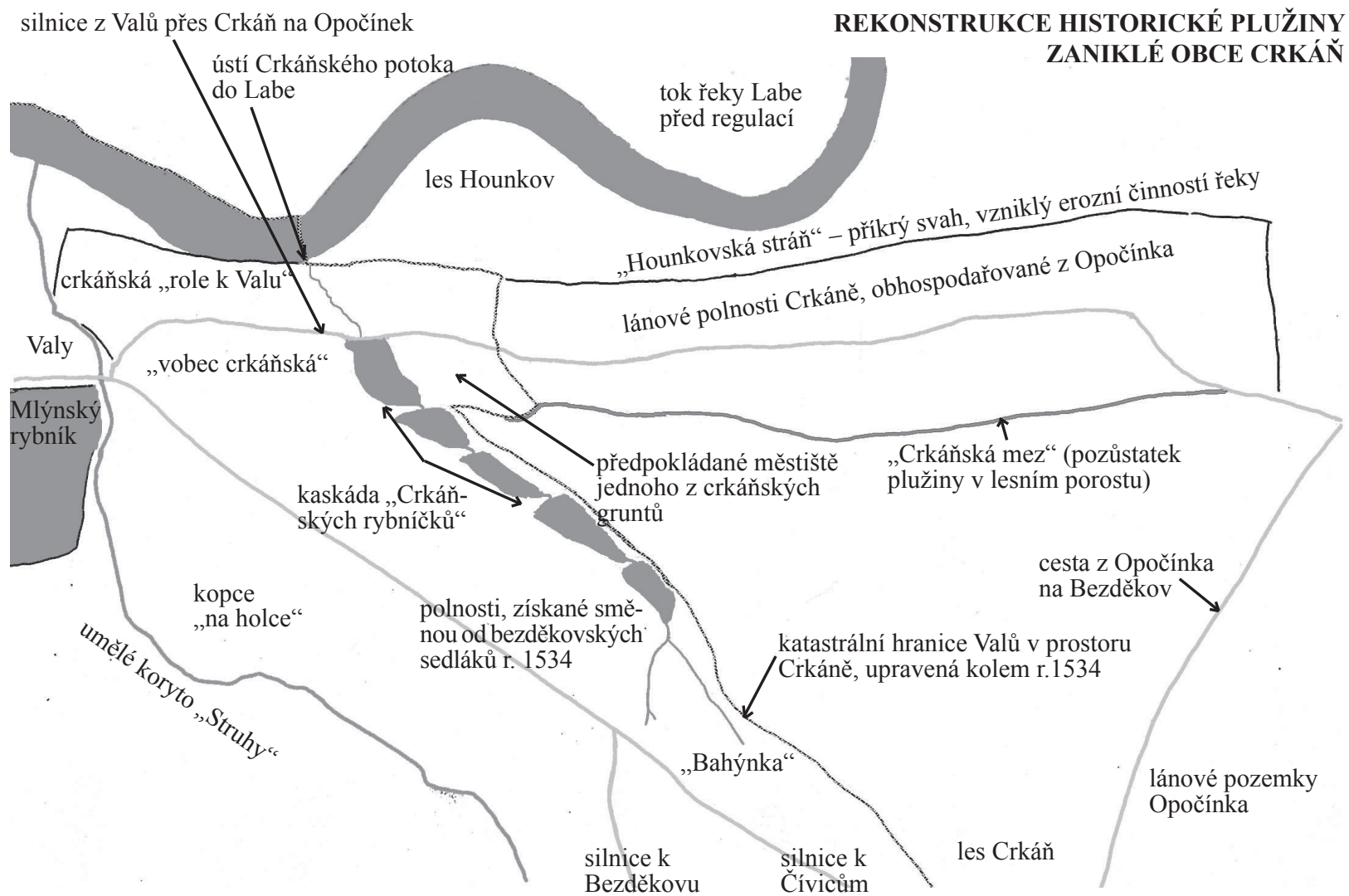
Z výše uvedených pramenů podle mého názoru vyplývá, že původní umístění zaniklé vsi musíme hledat bezprostředně u ústí Crkáňského potoka do Labe. Problém je však v tom, že do podoby právě těchto míst podstatným způsobem zasáhla výstavba tělesa železniční trati ve čtyřicátých letech 19. století. V důsledku této stavby došlo také k úpravě samotného ústí potoka, který je v současné době veden průchodem skrz těleso železničního valu. Je tedy pravděpodobné, že podstatná část intravilánu vsi byla zničena touto železniční stavbou.

V současném terénu se však nelézá ještě jedna výrazná anomálie, kterou vzhledem k výše uvedeným okolnostem považuji za městiště jednoho z původních crkáňských gruntů. Jedná se o zatravněný prostor vpravo od cesty, stoupající od Crkáňského potoka nahoru k lesu (katastrální č. 122/1). V jeho centru se nalézá vodorovná plošina půlkruhového tvaru o výměře asi 300 m², což je vzhledem k poměrně strmému stoupání okolního terénu nelogické. Takový útvar těžko mohl vzniknout přírodními procesy či pravidelnou orbou; v jejím důsledku by rychle zmizela poměrně ostrá terénní hrana na západním okraji této plošiny. K identifikaci tohoto místa jako městiště jednoho z crkáňských gruntů přispívá také skutečnost, že od okraje tohoto útvaru se začíná směrem do hloubky lesa výše popsaná mez. V daném případě by tedy polnosti v podobě dlouhého lánu (jehož existenci uvnitř lesního porostu dokládají jak mapové prameny, tak dochovaná mez) navazovaly přímo na zemědělskou usedlost, což je poměrně typický příklad. Plocha vlastního městiště, na které směrem východním

Pozůstatek jižního okraje zemědělsky obhospodařovaných lánových pozemků zaniklé Crkáně v podobě meze o délce 830 m v lesním komplexu mezi obcemi Valy a Opočíněk. Na obrázku tato mez asi 35 m od okraje lesa. Výškový rozdíl 55 cm, vodorovná vzdálenost mezi měřícími kolíky 185 cm. Nahoře pohled od východu k západu, dole stejné místo z opačné strany.

navazovaly zemědělské pozemky, byla od severu vymezena hlavní silnicí směrem k Opočínku, od západu a od jihu pak strmým srázem, klesajícím k rybníčkům na Crkáňském potoce.

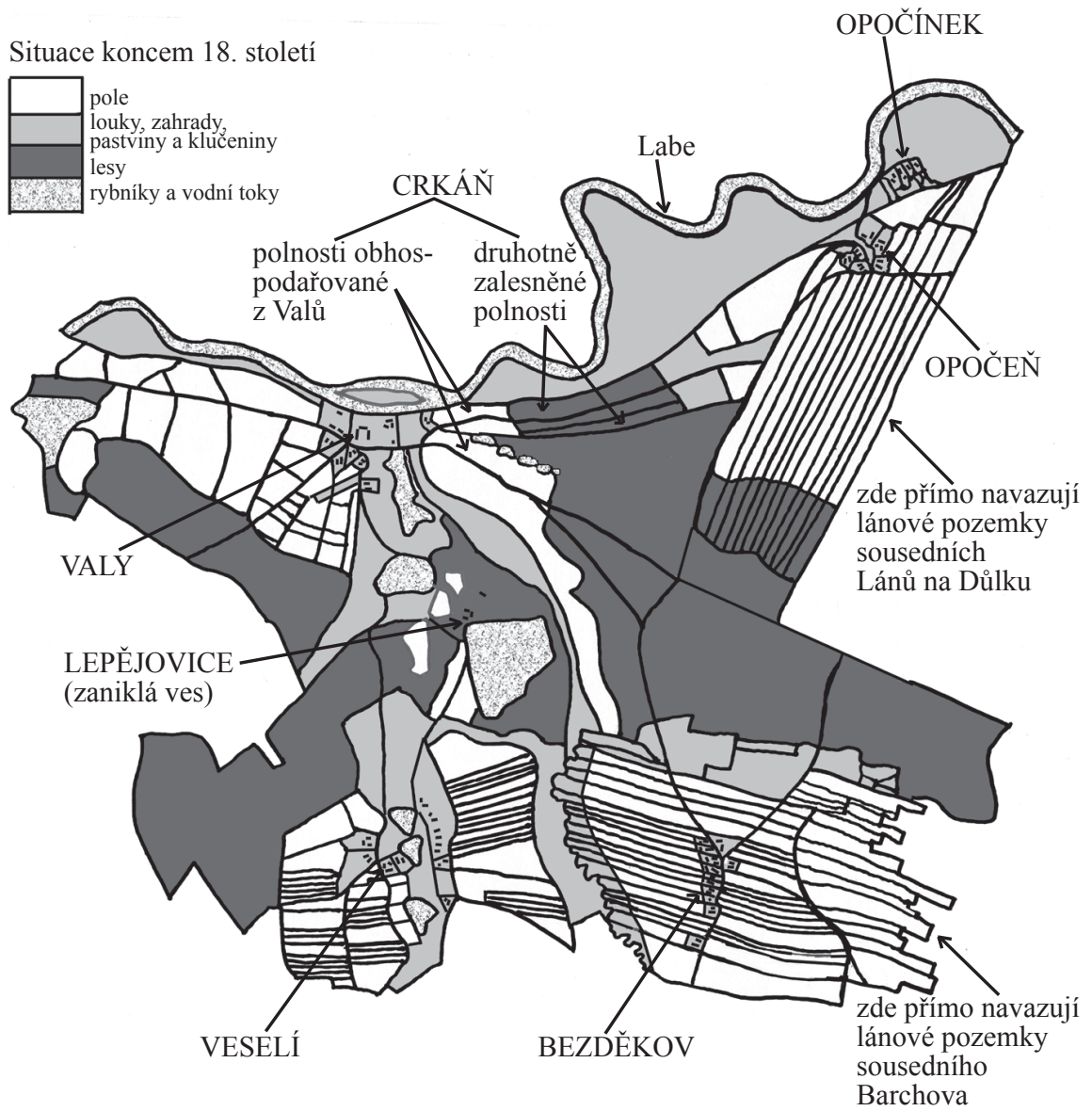
Systematický archeologický výzkum v tomto prostoru nikdy prováděn nebyl; dokladovány jsou pouze náhodné nálezy středověkých předmětů, souvisejících se skutečností, že těmito místy vedla frekventovaná středověká cesta (např. koňské podkovy apod.). Při vlastním terénním výzkumu se však v posledních letech vždy v jarních měsících setkávám v prostoru předpokládaného sídelního jádra zaniklé Crkáně s opakovanými stopami nezákonné činnosti laických „detektorářů“, takže lze předpokládat, že se k „prospekci“ tohoto prostoru vracejí na základě objevených historických předmětů.

Případný archeologický výzkum předpokládané části intravilánu zaniklé vsi by mohl přispět především k objasnění jejího vzniku. Při absenci písemných a archeologických pramenů lze pochopitelně předpokládat, že Crkaň byla součástí staré středověké sídelní sítě drobných zemanských alodních statků a k majetku olomuckého biskupství byla část vsi nějakým způsobem připojena až před rokem 1389.⁵²⁾ Stejně velkou váhu však může mít i vysvětlení, že ves Crkaň vznikla až v rámci kolonizačních aktivit a přerozdělování poddanské půdy, prováděných na jezbořickém zboží olomouckými biskupy v druhé polovině 13. století (vznik nových kolonizačních vsí Bezděkov a Barchov, přerozdělení pozemků staršího Opočně do lánového systému v souvislosti s rozšířením půdní zásoby o sousední Lány na Důlku aj.). Tomu by napovídalo lánové dělení crkaňských pozemků i při relativně malé celkové výměře původní plužiny této zaniklé obce. Nové založení malé lokality jen o několika usedlostech i v této době mohlo mít smysl, neboť tak byla využita i část obdělávatelné půdy v jinak neúrodné (částečně mokřinaté, částečně písčité) okrajové části biskupského zboží, která byla obtížně přístupná i z blízkých velkých vesnic (Bezděkov, Opočeň).

Demografická krize druhé poloviny 15. století a rozdělení vsi mezi dvě panství pak mohly být důvodem, proč mohla Crkaň jako samostatná sídelní

52) Původní vladýcký charakter Crkáně v předhusitské době předpokládá TEPLÝ, *Feudální pozemková držba*, s. 153, a to s odkazem na širší analýzu místních jmen, kde i Crkaň jako součást nejstarší sídelní vrstvy v Polabí zmiňuje ŠMILAUER, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960, s. 48. Šmilauerova atribuce stáří Crkáně, založená na analýze místního jména, však vychází hlavně ze stručného hesla v příručce A. Profouse, jehož vysvětlení vzniku místního jména „Crkaň“ považuji za chybné (viz podrobněji k tomu výše pozn. č. 41).

HISTORICKÉ PLUŽINY OBCÍ V OKOLÍ ZANIKLÉ CRKÁNĚ

jednotka zaniknout i bez nějakého bezprostředního fyzického zničení ve válečné době. Pozemková vrchnost „jezbořické“ části vsi potřebovala hospodáře přednostně na grunty v nedalekých vsích (Bezděkov, Opočíněk) s mnohem příhodnějšími půdními podmínkami, odkud ještě několik desetiletí alespoň část zemědělsky lépe využitelných částí crkáňské plůžiny bylo účelné obhospodařovat. Pozemková vrchnost „valské“ části vsi pro obhospodařování rustikálních crkáňských pozemků zřídila nový grunt na opačné části lánového úseku crkáňských polí, který se stal přímou součástí sousední vsi Valy;⁵³⁾ zbytek pozemků byl připojen k panskému dvoru.

53) Tento chalupnický grunt, kterému bylo později přiděleno čp. 12, ležel severně od prostoru, kudy v současné době prochází těleso železničního valu, vystavěného v první polovině čtyřicátých let 19. století. V souvislosti se stavbou železnice byla tato usedlost zbourána a nový dům čp. 12 byl postaven asi o 100 m dál směrem na jih od železničního valu, v těsné blízkosti původního mostu přes Zlatý potok. Viz VOREL, *Z dějin Valů nad Labem III/2*, s. 51. „mapa č. 5: Valy – severní část obce v době stavby železnice“.

Cyklistická stezka od Valů směrem k Opočínku před vjezdem do lesa. Vlevo od ní stará zarostlá úvozová cesta; vpravo svah stoupající k temeni výšiny.

Temeno této výšiny s rovinatou půlkruhovou plochou; předpokládané městiště jednoho z crkáňských gruntů (foceno z loveckého posedu stojícího při okraji lesa).

THE REMAINS OF THE EXTINCT MEDIEVAL VILLAGE CRKÁŇ IN THE PARDUBICE REGION

The former medieval village of Crkáň (circa 5 km east of the town Přelouč in the Pardubice region) used to number among the places whose location was not known in scientific literature. The difficulty in identifying its original position was mainly brought about by the fact that after the village's destruction (between 1442 and 1488) the name Crkáň was transported to an extensive forest area that still covers most of the area between the villages of Bezděkov, Valy nad Labem and Opočíněk. Most of the place names from the 18th century preserved in written records were subsequently derived from the name of the forest clearing, leading to erroneous identification of the original residential heart of the extinct village. The author of this study conducted a thorough analysis of the development of historical phlouglands of all the neighbouring villages that are known to have existed before the destruction of Crkáň. This method allowed him to significantly narrow the location of the former village. The author also made use of (part of the newly discovered) written sources from the years 1506–1534, which included specific descriptions of the land that once belonged to Crkáň. Based on these sources the author discovered the remains of the phlougland of the extinct village in the sub-forest terrain in the form of a long, continuous balk, which in the mid 15th century had been the southern limit of the fields of Crkáň that stretched east, away from the implied village residential area. The physical remains have allowed the residential centre of the village to be located.